

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

В.В.Панашенко

ПОЛКОВЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (середина XVII—XVIII ст.)

Київ— 1997

**Панашенко Віра Василівна—к.і.н., старший науковий
співробітник Інституту історії України
НАН України.**

**Автор вміщених матеріалів висловлює особисту думку, що не
обов'язково збігається з точкою зору редколегії.**

**Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль,
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), Н.А.Шип, І.С.Хміль.**

Літературний редактор В.І.Новицький

Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко

С.М.Пільчевська

І.М.Варганова

ISBN 5—7702—1083—4

**© Інститут історії України
НАН України**

На середину XVII ст. в українському суспільстві утворилася нова провідна сила—козацтво, яке боролось за власну незалежну державу. Воно виступило рушійною силою Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського режиму, політичним результатом якої було становлення й функціонування української національної держави з республіканською демократичною формою влади. Як зазначав Д.І.Дорошенко, «козаки зайняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви»¹.

Державотворчі процеси, що відбувалися в Україні з середини XVII ст., зумовили утворення адміністративно-територіального управління, в основу якого покладалася полково-сотенний устрій козацького війська. Полк, що об'єднував козаків певної території і становив військову одиницю, набув значення адміністративного округу, а полковник, як військовий командир, став водночас і головою цивільної адміністрації. Кожен полк іменувався за назвою міста чи містечка, де зосереджувалася полкова адміністрація, до складу якої входили полковник, полкова старшина і канцелярія.

КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ

Адміністративно-територіальний устрій центральної частини українських земель був започаткований на козацькій території, яка до Визвольної війни поділялася на шість полків—Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Канівський. Територія, що відносилася до кожного полку, включала містечка і села, де жили козаки.

За Зборівським мирним договором 1649 р. між Б.Хмельницьким та польським королем Яном II Казиміром козацький реєстр включав 40 тис.чол. (насправді козаків було в

кілька разів більше). Командування козацького війська, виходячи із традиційного адміністративно-територіального устрою українських земель, що складався із повітів та староств, поділило весь реєстр на 16 полків². Назва кожного полку походила від найменування повітів, староств або менших адміністративних одиниць давніх придніпрянських воеводств. Зокрема, Білоцерківський, Кальницький, Чернігівський і Ніжинський полки зберегли назви відповідних повітів. Інші повіти були поділені на кілька полків, а саме:

Повіти	Полки
Канівський	Канівський і Корсунський
Черкаський	Черкаський, Чигиринський і Кропивнянський
Переяславський	Переяславський і Прилуцький
Миргородський	Миргородський і Полтавський
Брацлавський	Брацлавський і Уманський

Лише Київський і Чернігівський полки склалися не із подрібнених повітів, а включали округи. До першого з них входили Київ, Остер, Чорнобиль, Овруч (можливо, й Любеч), до другого—Чернігів, Седнів, Слабин, Городня, Вересоч, Мена, Борзна, Сосниця, Батурин³.

З роками кількість полків та їх територія зазнавали істотних змін. Після 1650 р. виникли Брагінський і Овруцький полки, які однак, незабаром припинили своє існування. На Волині утворилися Зв'ягільський, Гошанський та Любартівський полки (з яких тривалий час діяв лише перший), на Поділлі—Подністрянський. У 1651 р. із Білоцерківського виділився Паволоцький полк. Часткові територіальні зміни відбулися у Кальницькому (дістав назву Вінницький), Київському та Ніжинському полках.

Протягом 1654—1657 рр. під час війни проти шляхетської Польщі і розгортання воєнних дій на території Білорусії виникли ще чотири полки—Подільський, Волинський, Чавський (спочатку називався Білоруський) і Турівсько-Пінський.

Деякі зміни відбулися у полковому устрої Лівобережної України. Зокрема, Гадацький полк, що виник на початку Визвольної війни, у 1649 р. був приєднаний до Полтавського,

оскільки територія першого під назвою Гадацького староства стала ранговою гетьманською маєтністю. У 60-х роках XVII ст. це староство було ліквідоване, а на його території створено Зіньківський полк, який через кілька років знову перейменовано на Гадацький. У 1654 р. до Ніжинського полку приєднано сім сотень Чернігівського полку, кілька округів з Чернігівського та Стародубський повіт зі Смоленського воєводства. Великий за територією Ніжинський полк став незручним для управління, тому у 1663 р. з нього виділено Новгородський, Глухівський, Сосницький та Стародубський полки. Щоправда, перші три існували недовго.

Згідно з вітчизняними джерелами та дослідженнями І.П.Крип'якевича картина українських козацьких полків виглядала таким чином:

Українські козацькі полки

Зборівський реєстр 1649 р.	Літопис Самовидця 1648-1702рр.	Літопис Г.Грабянки 1648-1709 рр.	Праці І.П.Крип'якевича 1648-1657 рр.	Полки існували до року.
1	2	3	4	5
Чигиринський	+	+	+	1714
Черкаський	+	+	+	1675
Канівський	+	+	+	1704
Корсунський	+	+	+	1710
Білоцерківський	+	+	+	1711
Уманський	+	+	+	1711
Брацлавський	+	+	+	1712
Кальницький	+	+	+	1708
Київський	+	+	+	1782
Переяславський	+	+	+	1782
Кропивнянський	-	+	+	1654
Миргородський	+	+	+	1782
Полтавський	+	+	+	1775
Прилуцький	+	+	+	1782
Ніжинський	+	+	+	1782
Чернігівський	+	+	+	1782

Всього 16 полків

1	2	3	4	5
	Лубенський	+	-	1781
	Гадяцький	+	+	1782
	Стародубський	+	+	1782
	Зіньківський	+	+	1670
	Іркліївський	+	+	1659
	Ічнянський	+	+	1649
	Животівський	+	+	1704
	Лисянський	+	+	1652
	Могилівський	Могилів- Подільський	-	1676
	Овруцький	+	+	1655
	Паволоцький	+	+	1674
<hr/>				
	Всього 26 полків			
		Тарговицький	-	1674
		Вінницький	+	1663
		Кам'янець-		1
		Подільський,	Подільський	1658
		Остерський	-	1650
		Сосницький	-	1663
		Бихівський	-	1659
		Турівський	Турівсько- Пінський	1657
<hr/>				
	Всього 34 полки			
		Білоруський (або Чавський)		1659
		Волинський		1659
		Брагінський		1650
		Зв'ягільський		1649
		Подільський		1658
		Фастівський		1702
		Чечельницький		
		Чернігівський		

Всього 36 полків

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. територія Гетьманщини, що залишилася під владою Росії, у військовому та

адміністративно-територіальному відношенні поділялася на 10 полків—Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Полковий устрій у Гетьманщині ліквідовано на початку 80-х років XVIII ст. Указом Військової колегії від 28 червня 1783 р. на основі лівобережних козацьких полків створено 10 регулярних карабінерних кавалерійських полків.

У Правобережній Україні, яка після Андрусівського договору 1667 р. залишилася під владою Польщі, козацький устрій підтримувало місцеве населення. Польсько-шляхетський уряд змушений був враховувати наявність козацтва на цих землях, яке у 80-х роках XVII ст. становило організовану силу. На базі традиційного військового та адміністративно-територіального устрою відновилися козацькі полки—Корсунський, Богуславський, Брацлавський і Білоцерківський (Фастівський) під командуванням Захара Іскри, Самійла Івановича (Самуся), Андрія Абазина і Семена Палія, які вважали територію полків автономною і не підпорядкованою юрисдикції королівського уряду.

За умовами Прутського мирного договору (1711 р.) між Росією і Туреччиною більшість козаків Правобережної України переселилися на Лівобережжя, а козацький військово-територіальний устрій на Правобережжі припинив своє існування.

У другій половині XVII ст. інтенсивне заселення Слобожанщини зумовило формування місцевого адміністративно-територіального устрою, основою якого стало полкове управління. Утворилися козацькі полки—Острогозький (1652—1658), Сумський (1652—1658), Харківський (1659—1660), Охтирський (1655—1660), Балаклійський (1669—1670). Останній у 1677 р. приєднався до Харківського, з якого, у свою чергу, в 1685 р. виділився Ізюмський. Слобідські козацькі полки існували до 1765 р., коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво, реорганізувавши козацькі полки в регулярні—Харківський уланський та Сумський, Острогозький, Охтирський й Ізюмський гусарські.

ПОЛКОВНИКИ І ПОЛКОВА СТАРШИНА: ПОСАДА, ВЛАДА.

Вищу військову, адміністративну й судову владу на території полку здійснювали полковники. Вони входили до складу старшинської ради і суттєво впливали на вирішення вузлових питань внутрішнього життя Гетьманщини, зокрема на вибори гетьмана. Як державні діячі, вони стали повновладними господарями полкової території. Разом з тим, полковники, крім слобідських, у своїй діяльності підпорядковувалися гетьману.

Згідно з козацькими звичаями посада полковника вважалася виборною. Хід і порядок виборів полковника базувалися на відповідних традиціях і відбувалися в кілька турів. Попередньо кандидата у полковники висували й обирали шляхом голосування (подавали воти) козаки кожної сотні. Потім на полкових зборах остаточно відбиралися кандидати на посаду полковника.

Так, у 1690 р. під час обрання полковника у Переяславському полку попередньо були обрані два кандидати— І.Лисенко і К.Мокієвський. Остаточні вибори (елекція) полковника відбулися в Переяславі 20 червня, куди прибули представники від гетьмана І.Мазепи—військові товариші З.Шуйкевич, Я.Журахівський та ніжинський сотник В.Гуляницький. У виборах брали участь полкова старшина, значкові товариші, представники козаків від кожної сотні та представники від міщанства. Після оголошення гетьманського універсалу та попередньої наради між учасниками відбулося голосування уповноважених представників, які сиділи «серед двору», а полковий осавул збирав воти.

За І.Лисенка віддали свої воти обозний, суддя, три значкові товариші, представники 15 сотень і представник Переяславського магістрату. За К.Мокієвського голосували полковий писар, осавул і хорунжий, городовий отаман, один значковий товариш і представники двох сотень. Останнє слово щодо обрання І.Лисенка, який одержав більшість вот на полковництво, належало гетьману, який у серпні того ж року вручив йому полкові клейноди— корогву, пернач (або шестопер), печатку і літаври ⁴.

Такий порядок обрання полковників дотримуварся не завжди і нерідко порушувався гетьманами. Останні прагнули

централізувати гетьманську владу в Україні, а тому часто призначали на посади полковників осіб зі свого найближчого оточення або родичів. Так, за Б.Хмельницького полковниками були його родичі—Г.Гуляницький, І.Золотаренко, Д.Нечай, Я.Сомко; при І.Виговському та Д.Многогрішному—їхні брати; при І.Мазепі, І.Скоропадському, Д.Апостолу, К.Розумовському—їхні племінники, зягі, свати тощо. Однак у тих полках, де місцеве населення відстоювало свої виборчі права (здебільшого в прилеглих до Запорозжя), обрання полковників відбувалося традиційно, а гетьмани не наважувалися виступати проти обраних і надсилали їм підтверджуючі універсали та полкові клейноди.

У другій половині XVII ст. полковник обирався на посаду «до ласки войскової», тобто доки користувався авторитетом серед козацтва. В разі втрати довіри він підлягав суду козацької ради, яка й позбавляла його влади.

Звільнення полковника з посади відбувалося прилюдно. На підставі скарг і доповідних від полкової старшини проводилося попереднє розслідування діяльності полковника, розглядалися необхідні свідчення. Потім збирали народ на площі (дзвонили в дзвони, били в котли), зачитували указ про зміщення полковника з посади, сповіщали про призначення судового засідання по цій справі, на яке запрошували свідків. Деякі полковники, щоб уникнути небажаного для себе вироку, заздалегідь запасалися відповідними паперами, різними шляхами одержуючи від старшини та інших полчан письмові свідчення про спростування наявних у суді матеріалів. Судові засідання очолювали уповноважені Генеральної військової канцелярії або російські урядовці (у XVIII ст.).

Мали місце й випадки розправи козаків над полковниками, насамперед під час військових походів. Так було, зокрема, в ході другого Кримського походу (1689 р.), коли полковників різали, «мордовали тирански», кидали у вогонь. У такий спосіб за часів гетьмана Д.Многогрішного був позбавлений влади переяславський полковник Думитрашко (Дмитрашко)—Райча Д.Г.⁵ За гетьманування І.Самойловича доля полковників більше залежала від ради старшин, а звільнення їх з посади також супроводжувалося судом над звинуваченим.

З часом призначення полковників стало прерогативою

гетьмана, який ставив їх на посаду «лаской рейментарской». На свій розсуд він міг оголосити власне рішення кінцем рейментарської ласки, і полковник змушений був залишити полк.

З свого боку, полковники прагнули обмежити право гетьмана на усунення їх з посади. Так, у договірних статтях 1659 р. зазначалося, що гетьман самоправно не міг змістити будь-кого з полковництва, а мусив засудити його на Генеральній раді. Згідно з Конотопськими статтями (1672 р.) усунення полковників з посади залежало вже від старшинської ради і також супроводжувалося судом над звинуваченим.

Гетьмани вбачали у полковниках представників своєї влади на місцях і тому всіляко прагнули обмежувати їх всевладдя на території полку, не допустити їх виходу з-під контролю.

Засобом підпорядкування полковників служили гетьманські інструкції, в яких фіксувалися найбільш загальні вказівки щодо їх обов'язків і прав. У XVIII ст. набули чинності так звані «трактати», які в загальних рисах обумовлювали діяльність полковників.

Прагнення гетьманів підпорядкувати полковників супроводжувалося наданням переваги відповідним особам, нерідко шляхом спадковості, завдяки чому створювалися місцеві династії полкових урядовців. Так, прилуцьким полковником був Г.І.Галаган (1714—1739), а потім його син—Г.Г.Галаган (1739—1763)⁶. Протягом кількох десятиріч полкова влада утримувалася в руках найвпливовіших старшинських родів—Апостолів (у Миргородському і Лубенському полках), Лизогубів (Чернігівському), Горленків (Прилуцькому).

У XVIII ст. призначення полковників супроводжувалося й іншим церемоніалом. У день прибуття новопризначеного полковника, про що заздалегідь повідомляли в полк, збиралися козаки з полковими й сотенними прапорами й значками. Уповноважений від Генеральної військової канцелярії старшина чи полковник іншого полку оголошував рішення «высшей команды» про призначення нового полковника. Полковий писар зачитував офіційний документ—універсал, ордер чи указ. Присутній урядник від Генеральної військової канцелярії вручав новопризначеному полковий прапор, пернач, значок і літаври. Потім відбувалася церковна служба і перед іконою давалася

присяга на вірність російському царю і гетьману. Про прийняття полку повідомляли Генеральній військовій канцелярії.

З кінця XVII ст. призначення й усунення полковників з посади здійснювалося гетьманом. Зокрема, гетьман І.Самойлович призначив стародубським полковником свого сина Семена (1680 р.), а після його смерті—меншого сина Якова (1685 р.)⁷. З кінця XVII ст. призначення і зміщення полковників гетьманами відбувалося з обов'язковим повідомленням про це царського уряду. У 1705 р. гетьман І.Мазепа звертався за дозволом до царя про повернення М.Миклашевського на стародубське полковництво. І лише після одержання такого дозволу М.Миклашевський поновив на посаду. Гетьман І.Скоропадський призначив київським полковником генерального хорунжого Сулиму і клопотав перед царем про його затвердження. Однак цар відхилив це клопотання⁸.

Звичним стало призначення полковників «по указу імператора» чи Сенату. Петро I царським указом призначив охочекомонного полковника Гната Галагана чигиринським полковником (1709 р.), білоцерківського полковника Антона Танського—київським полковником (1712 р.) тощо. Офіційно таке право визнавалося з 1715 р. і підтвержене Малоросійською колегією у 1726 р.⁹. Місцеві урядовці лише висували кандидатів на посаду полковника із наданням письмових «атестатів», що вони «люди добрые, заслуженные и в верности не подозрительные», а призначали їх указом царя чи Сенату.

За таких умов був обраний гадяцький полковник Григорій Грабянка. Після зняття з посади (згідно з грамотою Петра II від 9 серпня 1729 р.) Г.Милорадовича «за починенные от него казакам обиды» полкова старшина, сотники, значкові товариші, отамани, рядові козаки й поспільство вибрали з українців кандидатами на посаду гадяцького полковника трьох осіб—генерального писаря Михайла Турковського, полкового обозного Григорія Грабянку і полкового суддю Мартина Штишевського—«людей добрых и того чина достойных». Петро II наказав: «быть полковником того ж Гадяцкого полку обозному полковому Григорию Грабянке». На завершення новообраний полковник мав скласти присягу на вірність російському царю в соборній церкві Глухова у присутності генерал-майора кн.О.Шаховського¹⁰.

Указом Сенату 1727 р. миргородським полковником призначено Павла Апостола ¹¹. Син гетьмана Петро Апостол, який виховувався у Петербурзі під наглядом Д.Меншикова, царем Петром II «пожалуваний» лубенським полковником (1728 Р.) з повелінням проживати у Москві. Лише в 1730 р. П.Апостол відпущений з Москви і залишався лубенським полковником до 1757 р. ¹². Відтоді, як московський уряд почав обмежувати права гетьмана щодо призначення та звільнення з посади полковників, служба останніх вважалася «доживотней».

Надалі порядок «обрання» українських козацьких полковників визначав переважно царський уряд. Так, у 1735 р. генеральна старшина при підтримці царського намісника в Україні кн.О.І.Шаховського висунула на посаду переяславського полковника кандидатуру бунчукового товариша Василя Томари. Однак реакція Санкт-Петербурга була різко негативною. У царському указі кн. О.І.Шаховському зазначалося, що «об оном Томаре здсьє известіє имѣется, что он человек безпокойный, и на Украине живучи, разное старое подымает и многим людям чинит обиды» тому, «разсмотря и освидетельствовав о его (В.Томари) поступках», детально і таємно сповістити в Санкт-Петербург. «А впредь,—йшлося далі в указі,—на упалыя мѣста старшин представлять кандидатов, а кто из тѣх кандидатов к тому достойнее, о том в Кабинет нам по даной вам инструкции писать секретно. А чтоб старшинам подавать челобитье, показывать, кого из кандидатов производит, того впредь в обычай не вводитъ» ¹³. Невдовзі (в січні 1736 р.) переяславським полковником був призначений росіянин М.С.Богданов.

Поступово втручаючись в українські державні справи, царський уряд став відправляти у відставку козацьких полковників «за старостью и слабостью». У 1737 р. видано указ про відставку старих, немічних, хворих і «недостойных» старшин, зокрема полковників. Отже, «доживотне» полковництво втрачало своє значення, а з 30-х років XVIII ст. зникло.

Зміцнення російського абсолютизму та нагальне підпорядкування йому гетьманського самоврядування поступово позначалися на політиці призначення полковників. Незважаючи на те, що в договірних статтях українських гетьманів з

російськими царями неодноразово вказувалося про обрання козацьких полковників лише з українців, Петро I призначав на ці посади російських офіцерів. Першим з них був призначений ніжинським полковником П.Толстой (1719 Р.), зять гетьмана І.Скоропадського. Ніжинськими полковниками стали також російські військовослужбовці І.С.Хрущов та І.П.Божич.

Як правило, полковники—росіяни чи іноземці нехтували козацькими порядками і спрямовували свою діяльність насамперед на особисте збагачення. Так, призначений указом Петра I (1715 р.) гадяцьким полковником Михайло Милорадович (серб за походженням) займав цю посаду до кінця свого життя (1726 р.). Прибувши в Гадяцький полк бідняком, він «учинился в полку самовластителем» і, поставивши за мету збагачення, невдовзі став одним із найзаможніших урядовців¹⁴.

Його наступник—«полковник сербин македонский Гавриил Милорадович» примножив свої багатства шляхом насильницького загарбання селянських, козацьких і навіть старшинських земель. Як писав 16 берзня 1728 р. гетьман Д.Апостол до царя Петра II, Г.Милорадович «чинит обиды и налоги привлечением казаков на свои приватніе службы и работы, браніем з разных людей взятков, нещадными побоями и прочими своими поступками и не порядками... Також и нъжинскій новопоставленный полковник Иван Хрущов не токмо до правления полковничной должности и до произвожденія добрых в полку порядков не ест способен, но скоро приехал в полк, затъял збирать з людей нъякіесь нъуказные стаційные поборы и брал оніе. Еще же приказал во всем полку по сотнях собирать прибудные конъ, чого прежде не водилось...» Гетьман просив російського царя «показать полков Гадяцкого и Нъжинского казакам и посполству од таких означенных полковников Милорадовича и Хрущева свою оборону и определение»¹⁵.

Надалі українських полковників поступово витіснили російські коменданти, які, захоплюючи землі в українських містах і селах та при звичаївшись до козацьких традицій, одержували полковницькі посади як місцеві жителі. Так, через півтора року після смерті І.Скоропадського у Стародубський полк був призначений комендантом майор Іван Кокошкін. 23 жовтня 1723 р. І.Кокошкіна призначено стародубським полковником. У

наступні роки що ж посаду за указом царського уряду займали росіяни І.І.Пашков, О.І.Дуров, А.П.Радішев, кн. Ю.В.Хованський¹⁶.

Чернігівського полковника і коменданта М.Богданова царським указом від 11 лютого 1736 р. переведено в Переяславський полк, а на його місце призначено відставного полковника російської армії В.В.Ізмайлова з вказівкою: «привесть его в глуховской соборной церкви на тот чин по обычаю к присяге и вручить ему в Енеральной войсковой канцелярии знак полковой команды пърнач для содержания над полком Черниговским команды»¹⁷. Через 13 років знову ж таки царським указом (грудень 1748 р.) В.В.Ізмайлова відправлено у відставку з «пожалуванням» чину генерал-майора, а на його місце в Чернігівський полк призначено колишнього ніжинського полковника І.П.Божича (походженням із сербських гусар). При цьому форма виборності дотримувалась у наказному порядку. В інструкції, надісланій до полкової канцелярії, вказувалася дата, на яку всі полкові старшини, сотники, значкові товариші і рядові козаки мали «быть в собраніи» для зустрічі новопризначеного полковника та вручення йому полкових клейнод¹⁸. Останнім чернігівським полковником був П.С.Милорадович.

Полковникам, призначеним царським урядом, видавалася спеціальна інструкція, складена на основі «Артикулов воинских», в якій він зобов'язувався «быть праведным, нелицьмерным и безволокитным судьей, поступать с полчанами ласково и снисходительно»¹⁹. Інструкція зачитувалася в присутності полчан, а потім зберігалась у суді чи полковій канцелярії, а універсал—у полковника.

При спілкуванні з козацькою старшиною та рядовим козацтвом такі полковники запроваджували російські порядки. Так, традиційне «пане полковнику» набуло форми високопарного царедворського етикету на зразок: «Благородный и высокопочтенный господин полковник (Божич)», «Велможному высокородному и высокопочтенному господину полковнику и коменданту черниговскому Иоанну Пантелеймоновичу его велможности Божичу», «Его императорскаго величества и Черниговского полку высокородному и высокопочтенному господину Петру Стефановичу его высокородию Милорадовичу» тощо²⁰.

Призначені царським урядом полковники почували себе можновладними господарями на території полку і часто не залежали від гетьмана. Так, у 1718 р. гетьман І.Скоропадський скаржився цареві: «Полковники, де Василий Танской и Гаврила Милорадович, в Украине имея маетности, живут ни под чьєю командою самовольно, и того б ради об оных определить, под чьєю командою им быть, а его, де, гетмана, они не слушают»²¹.

Призначені царським урядом полковники часто ігнорували накази козацького військового командування і всіляко прагнули показати свою зверхність над іншими полковниками. Так, не визнавав влади наказного командуючого козацьким військом генерального обозного Якова Лизогуба (призначеного гетьманом очолювати військовий похід у 1733 р.) ніжинський полковник І.Хрущов. Свою позицію він мотивував тим, що «пожалован в полковники» російською Військовою колегією, а генеральний обозний «против какого рангу великороссийскаго войска и в каком классъ состоит, о том он, Хрущев, не свѣдом». На що гетьман Д.Апостол зазначав, що згідно з давніми звичаями козацького війська генеральна старшина завжди мала свій ранг над полковниками, між гетьманством утримувала головне правління в Україні, а у військових походах генеральні обозні як всіма полковниками, так й іншою старшиною командували. Крім того, гетьман наголосив, що «предреченный генеральный обозный, а по нем прочая старшина генеральная именным указом из государственных иностранных дел Коллегии определены»²².

У другій половині XVIII ст, полковники, призначені царським урядом, за субординацією визнавалися першими. Зокрема, грамотою від 25 липня 1755 р. імператриця Єлизавета Петрівна запровадила порядок, згідно з яким полковникам ніжинському Петру і гадяцькому Василю Розумовським «пред всеми протчими полковниками малороссийскими же иметь старшинство и на делах подписываться выше всех протчих полковников малороссийских», оскільки вони, Розумовські, — армійські полковники (тобто полковники російської армії), а інші «малороссийские полковники наших армейских рангов не имеют и потому им, Разумовским, всегда первенство давать должны»²³.

При відсутності чинного полковника (на випадок смерті чи усунення з посади, в разі перебування у військовому поході чи

тимчасовому від'їзді) його обов'язки виконував наказний полковник. Як правило, наказного полковника призначав гетьман, Генеральна військова канцелярія чи правління гетьманського уряду із полкової старшини та сотників. Інколи обов'язки наказного полковника виконував генеральний старшина. Зокрема, у 1719—1721 рр. наказним полтавським полковником був генеральний бунчужний Я.Лизогуб, який підписувався «уряд полковництва полтавского правячей»²⁴. Термін наказного полковництва не визначався і міг тривати від кількох місяців до кількох років.

Нерідко наказного полковника призначали (чи «обирали») на постійне врядування. Із наказних полковників постійну посаду одержали: Г.Грабянка (Гадяцький полк), В.Дворецький, К.Солонина (Київський полк), В.Золотаренко, Л.Жураківський (Ніжинський полк), С.Афендік (Переяславський полк), Г.Галаган (Прилуцький полк), П.Рославець, С.Самойлович, Я.Завадовський (Стародубський полк), С.Пободайло, П.Полуботок (Чернігівський полк) тощо.

Поширеною формою наказного полковництва було командування частиною полку, що направлялася в похід. У таких випадках в одному полку могло бути два наказні полковники або один полковник над двома полками. Так, Я.А.Маркович був наказним полковником Лубенського і Миргородського полків (1723—1725), О.А.Безбородько—Миргородського і Ніжинського (1768—1773) тощо. Останній одержав постійне полковництво у Київському полку (1774—1782).

Наказне полковництво одержували здебільшого сини або близькі родичі постійного полковника, генеральної старшини, бунчукові товариші, сотники тощо.

На Слобожанщині на відміну від Гетьманщини не існувало центрального козацького врядування в особі гетьмана та гетьманського правління. Слобідські козацькі полки перебували у віданні білгородського воєводи, яким призначали російських князів чи бояр. З 1688 р. слобідські полки підпорядковувалися всеросійському відділу Посольського приказу. І.Самойлович прагнув підпорядкувати гетьманату Слобідську Україну з її полками, але безуспішно. Московський уряд не бажав втрачати прерогативу своєї влади на Слобожанщину й відстоював її

підпорядкування білгородському воєводі. «Жалуваними грамотами» він визначав права та обов'язки полковників, зберігаючи за ними право козацького устрою, пільги в оподаткуванні на землю, право вільної торгівлі та виробництва горілки.

Полковник на Слобожанщині був першою особою в полку. Як і в Гетьманщині, в слобідських полках полковників обирали старшина і полчани, які збиралися для цього в полковому місті. Обирався полковник пожиттєво, що зумовлювало його самостійність й незалежність.

Однак у реальному житті таке обрання значною мірою залежало як від самого полковника і старшини, так і від царського уряду та воєводи. Кандидатури на посади слобідських полковників погоджувалися з білгородським воєводою, який нерідко пропонував на ці посади заздалегідь визначених осіб. Переважно дотримувався принцип спадковості. Із 36 полковників, які налічуються в слобідських полках протягом сторічного їх існування, 26—вихідці з 8 старшинських родин: Донців, Кондратьєвих, Лесевицьких, Перехрестів-Осипових, Шидловських, Квіток, Тевяшових, Куликовських²⁵.

Зберігаючи самоврядування у слобідських козацьких полках, білгородські воєводи залишали за собою право верховенства над ними, зловживання яким нерідко виявлялося у зневажливому ставленні до полковника. Так, у 1692 р. білгородський воєвода Б.П.Шереметьєв жорстоко побив (бив по щоках, вискуб волосся, перебив ребро, пустив кров з носа і рота) охтирського полковника Романа Кондратьєва, за те, що він подав скаргу воєводі і цареві на свого недруга Перехрестова²⁶.

З XVIII ст. царський уряд запровадив у Слобожанщині нову систему управління. 1706 р. була скасована воєводська адміністрація, а владу зосереджено в руках полковників, яким присвоєно звання прем'єр-майорів російської армії. Всі слобідські полки підпорядковувалися бригадиру, який у військових справах підлягав генералові—командиру Української дивізії*. Першим бригадиром був охтирський полковник Лесевицький²⁷.

---

* До Української дивізії, утвореної у 1706 р., входили козацькі полки Гетьманщини і Слобідської України. Командував нею генерал російської армії.

Відтоді слобідських полковників затверджували, а інколи й призначали царські урядовці. Зокрема, П.В.Куликовський, молдаванин шляхетського походження, перебуваючи на службі у волоського господаря кн.Кантеміра в чині полковника, надав допомогу Петру I під час війни проти Туреччини. Приймавши російське підданство (1711 р. на Пруті), він переселився в Росію і царським указом був призначений харківським полковником²⁸. 27 лютого 1723 р. видано указ про обов'язкове призначення полковників Слобожанщини із царських офіцерів²⁹.

З 1732 р. здійснювалися реформи слобідських полків. Того ж року полковники і старшина були усунуті від управління полком, яке частково перейшло до бригадира, а частково—до командира Української дивізії. Через деякий час реформи завершилися ліквідацією автономного ладу краю.

Першою особою після полковника в полку Гетьманщини був обозний, посада якого запроваджена за часів гетьманування Д.Многогрішного та І.Самойловича³⁰. Полковий обозний відав полковою артилерією та обозом. Підпорядковуючись полковнику, він безпосередньо залежав від генерального обозного та канцелярії Генеральної артилерії. В свою чергу, йому підпорядковувалися артилерійські полкові осавул, писар, хорунжий, отамани та кілька гармашів і пушкарів. Як військовий чин, полковий обозний нерідко заміняв полковника, насамперед під час походів, або приймав команду над частиною полку, що вирушала в похід. В адміністративно-територіальному управлінні обозному належало перше місце після полковника, а за відсутності останнього—виконання його обов'язків в полку та гродському суді. На утримання обозного виділялося кілька дворів із рангових сіл.

Наступний військовий полковий чин—осавул. З 1654 р. в кожному полку було по два осавули. Один з них виконував поліцейські функції, вів слідчі справи, приводив до виконання вироки. На другого осавула покладалися лише військові справи та обов'язки безпосереднього помічника полковника. Він відав козацькими реєстрами (компутами), стройовою і бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням та озброєнням. Полковий осавул командував окремим загоном козаків під час походів, формував сторожову службу, підбирав охоронців для супроводу дипломатичних представників тощо. Здебільшого із осавулів

призначали наказних полковників. До спільного відання обох осавулів відносилася полкова музика. В мирний час вони брали участь у роботі полкової канцелярії, виконували різні адміністративні доручення. У другій половині XVII ст. осавули обиралися козацтвом або призначалися гетьманом, у XVIII ст. переважно призначалися.

Далі по субординації йшов хорунжий, а з часів гетьмана І.Скоропадського—два хорунжі в кожному полку. Один з них (старший хорунжий) оберігав великий полковий прапор—корогву, другий—малий прапор (значок). До відання хорунжого відносилась також група значкових товаришів. Обидва хорунжі підпорядковувалися генеральному обозному та особисто полковнику.

Найбільш відданим, майже особистим службовцем полковника був полковий писар. Він відав діловодством, звітністю, дипломатичним листуванням полку, загалом полковою канцелярією. На посаду писаря, яка, на відміну від трьох попередніх, вважалася цивільною, а не військовою, полковник призначав освічену особу з добрими навиками письма із старшини, шляхти, духовенства, козаків, міщан. Лише у XVIII ст. посада писаря стала виборною. З 1722 р. полкова канцелярія вибирала із полкової еліти двох кандидатів на полкового писаря, а Генеральна військова канцелярія, згодом гетьман затверджували одного з них на цю посаду. До полкової канцелярії входили також реєнт (помічник полкового писаря) та канцеляристи. Кількість їх для кожного полку була різною—від кількох до кільканадцяти осіб.

Діяльність полкової старшини проходила під безпосереднім наглядом полковника, який нерідко самочинно звільняв чи призначав того або іншого урядовця. Так, прилуцький полковник Гнат Галаган, посівши цю посаду в 1714 р., відразу призначив полковим писарем військового канцеляриста Ф.Галенковського, який раніше служив у Генеральній військовій канцелярії і мав добру репутацію. Ф.Галенковський був полковим писарем стільки ж, як і Г.Галаган—полковником (25 років). Наступний полковник Григорій Галаган призначив його полковим обозним (1740 р.), яким той був 15 років³¹.

Відомі випадки, коли полковники усували полкову

старшину від управління полком, спираючись у своїй діяльності на особистих слуг. До таких відносилися гадацький полковник М.Милорадович, лубенський А.Маркович та ін.³²

Більша частина полкової старшини займала чільне місце в управлінні полком, завдяки чому примножувала свої багатства і становила суттєву ланку полкового панства. Тому одержати полковий уряд прагнула величезна кількість претендентів із числа бунчукових та військових товаришів, військових канцеляристів, полкової старшини, сотників, возних та ін.

У другій половині XVIII ст. подібно до генеральних чинів посади полкової старшини набули почесного рангу, що надавався при відставці з нижчих посад. Так, значковий товариш Лубенського полку М.О.Гамалія при відставці «за глухотою и слъпотою» одержав почесний ранг полкового хорунжого (1767 р.), значковий товариш Чернігівського полку В.Я.Жданович—такий же ранг (1768 р.), лубенський сотник Є.І.Значок звільнений з цієї посади «по слабости здоровья и старости» з наданням йому почесного чина полкового осавула (1764 р.), чепівський возний Г.І.Карнович при відставці одержав ранг хорунжого (1783 р.). військовий товариш І.І.Костенецький при відставці одержав чин полкового осавула і т.п.³³

Протягом другої половини XVII ст. чини полкового уряду були виборними «до ласки войскової». За полчанами зберігалося право усунення з посади невідного їм урядовця за згодою або допомогою гетьмана. У XVIII ст. принцип обрання полкової старшини був остаточно скасований царським урядом. У грамоті 1715 р. Петро I: «полковникам в полковую старшину ...собою выбирать и учреждать не указал. А когда в котором полку будет порожнее мѣсто полковой старшины,... тогда полковнику учинить раду и совѣт с полковою старшиною и сотниками и ...назначить к тому уряду из людей заслуженных и неподозрительных в верности ...человек двух или трех»³⁴. З них гетьман призначав на посаду одного, надаючи йому відповідний універсал. Новопризначений мав скласти присягу на вірність російському царю.

Незважаючи на те, що кандидатів вибирали на «порожнія мѣста» полкових урядів, місцева старшина прагнула заздалегідь забезпечити своїх нащадків відповідними посадами і почала практикувати вибори кандидатів «на ваканс», тобто на випадок

незабаром звільненого місця. Її дії підтримали генеральні старшини, які за відповідну винагороду просували своїх кандидатів «на ваканс» або й на посаду.

До полкової старшини прирівнювалися військові товариші, що виділилися з козаків за часів Б.Хмельницького. Не займаючи певної військово-адміністративної посади, військові товариші становили значну частину полкової еліти.

Основним обов'язком військового товариша було несення військової служби. Їх залучали у походи, де вони нерідко командували сотнями, допомагали бунчуковим товаришам в прийомі провіанту, повітовим комісарам—розташовувати і розквартирувати російські полки тощо. Проживали військові товариші, як правило, на території полку, підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії. Однак залучати їх до несення військової служби для полкових потреб замість значкових товаришів не дозволялося.

Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковників гетьманом, Генеральною військовою канцелярією, Малоросійською колегією. У другій половині XVIII ст. звання військового товариша надавалося також як винагорода при відставці з військової служби.

Безпосередньо полковнику підпорядковувалися значкові товариші—вихідці із полкової й сотенної старшини та заможного козацтва. Вони знаходилися під малим полковим прапором (значком), за статусом слідували за військовими товаришами і сотниками. Основним обов'язком значкових товаришів була військова служба, яку вони виконували за власний кошт.

Виконавцями розпоряджень полкового уряду були полкові служителі. Так, у Чернігівському полку 1726 р. були такі служителі: писарі полкові й ратушний (8 чол.), городничі (5 чол.), трумбачі (5 чол.), сурмачі (2 чол.), довбуші (2 чол.), пушкарі (4 чол.), гармаші (10 чол.), стельмахи (2 чол.), коновал, римар, коваль, полковий лікар, цирульник, шопні осавульчики (1 чол.), польові сторожі (3 чол.)³⁵.

Полкова старшина в Слобожанщині була такою ж, як і в Гетьманщині: обозний, суддя, два осавули, хорунжий. Виняток становили полкові писарі, яких у кожному слобідському полку було по два. Вони виконували обов'язки секретарів у полкових

ратушах: один вів військові справи, другий—цивільні. Полковий суддя засідав також у полковій ратуші і вирішував справи, однак затверджував його вироки полковник. Крім того, у слобідських полках не було військових і значкових товаришів. Указом генерал-аншефа гр.Вейсбаха (1731 р.) в усіх 5 слобідських полках був введений чин ротмістра. Призначення на нього здійснював генерал дивізії. У розпорядженні кожного ротмістра було по 5 підпомічників.

Полкова старшина становила ядро полкової ради, в роботі якої брали участь представники від сотень та козаки полкової сотні. В компетенцію ради входило обрання чи усунення від уряду полковника (в другій половині XVII ст.), здійснення контролю за діяльністю місцевих урядовців, опротестування свавільних дій будь-кого з них тощо. Найбільш дієвими полкові ради були у воєнні роки, коли збиралися всі козаки полку. Рішення ради було обов'язковим для виконання полковою канцелярією і полком.

В слобідських полках також діяла полкова рада, до складу якої входила старшина. На ній вирішувалися всі важливі питання більшістю голосів, причому її члени мали по одному голосу, а полковник—два ³⁶. Організаційні питання покладалися на обозного.

З роками, коли влада зосередилася в руках полкової еліти, полкова рада втратила своє значення і перетворилася на раду старшин, яка діяла як дорадчий орган при полковникові. В разі відсутності полковника (після усунення від влади до обрання нового) рада старшин набувала значення розпорядчого органу. Збиралася рада старшин у полковій канцелярії.

З 1722 р., коли згідно з указом Петра I в Гетьманщині створено установи на зразок колегій в Росії, полкові канцелярії розмежувалися на «присутствие» і власне канцелярію, за якими зберігалася попередня назва—полкова канцелярія. До полкового «присутствия» входили полковник, обозний і писар. Засідання відбувалися щодня, на них розглядалися найрізноманітніші поточні справи.

Відтоді управління полком засередилося в «присутствии». Його рішення були обов'язковими для виконання населенням полку, а виконавчим органом служила полкова канцелярія. Однак нові порядки нерідко викликали опозицію з боку міст, сотень і сіл.

СТРУКТУРА ПОЛКОВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ (КАНЦЕЛЯРІЇ, СКАРБОВІ Й ЛІЧИЛЬНІ КОМІСІЇ, КОМІСАРСТВА, СУДИ.)

Основним виконавчим органом влади на території полку були полкові канцелярії, які відали військовими, адміністративними, судовими й нотаріальними справами. Саме в полковій канцелярії зосереджувалося діловодство полку. Як зазначав В.Я.Ломиковський, полкові канцелярії у військових справах залежали безпосередньо від гетьмана та Генеральної військової канцелярії, у артилерійських—від військової артилерійської канцелярії і генерального обозного, у фінансових—від Генеральної скарбової канцелярії і лічильної комісії, в поліцейських—підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії і в судових—Генеральному суду³⁷.

Розташовувалися полкові канцелярії, як правило, в будинку полковника, оскільки «полковые по указам дѣла отправлялись в домах полковничьих»³⁸. Разом з тим, зростання влади полковників й полкової старшини поставили у залежне від них становище міські уряди. Тому інколи полкова канцелярія знаходилася з магістраті. Так, у документі Стародубської полкової канцелярії (13 листопада 1760 р.) зазначалося, що «до 1723 года в полку стародубовской канцелярии полковой не было, а полковник и старшины полковые имели присутствие в магистрате стародубовском». І лише «за бытия в полку Стародубовском полковника Кокошкина в 1726 г. особливо стало присутствие полковое в полковой стародубовской канцелярии». У зв'язку з цим постало питання про необхідність передачі архівних матеріалів (насамперед царських указів, гетьманських універсалів, козацьких компутів, матеріалів ревізій тощо) з магістрату до полкової канцелярії³⁹.

Обов'язком полкових канцелярій було ведення і збереження компутів—списків полкових козаків. Відали ними полкові осавули. З 20-х років XVIII ст. в кожний полк призначалися спеціальні уповноважені—по два бунчукових товариші і по два ревізори, які й складали компути по сотнях і куренях. У компутах фіксувалися відомості про господарське становище козаків, проходження ними військової служби. Компути, запроваджені в

Гетьманщині в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст., мали значення юридичних актів, в яких вказувалася приналежність особи до козацького стану.

З полкової канцелярії виходили різноманітні документи—універсали, накази, листи полковників, ордери, рапорти, донесення, промеморії, інструкції тощо. Все діловодство фіксувалося в кількох книгах, що називалися: книги записів указів царів та Малоросійських колегій, протокольні книги указів, одержаних від Генеральної військової канцелярії, ордерів, промеморій, інструкцій, рапортів, вхідних і вихідних документів. Особливе місце в діловодстві полкових канцелярій займали нотаріальні справи-заповіти, дарчі, акти куплі-продажу, написання і видача копій з різних документів і т.п.

Діловодство полкових канцелярій контролювали полковник та Генеральна військова канцелярія. З останньої надходили вказівки щодо форми і змісту ділових паперів. Так, указом генерал-губернатора й управителя Генеральної військової канцелярії кн. Барятинського від 28 листопада 1737 р. з «присутствующими Генеральной войсковой канцелярии члены» було визначено порядок адресування полкової кореспонденції (донесень, рапортів тощо). Полковники і полкова старшина зобов'язувалися тримати над полковими канцеляріями «крепкое смотреніє», щоб там дотримувалися запровадженого порядку державного листування, насамперед ставили відповідні позначки на конвертах про характер того чи іншого документа—секретний, партикулярний тощо⁴⁰.

Згідно з структурними нововведеннями, запровадженими у 1720 р. (поділ канцелярій на «присутствіє» і власне канцелярію), у полкових канцеляріях утворено повиття на чолі з повитчиками. Термін «повитчики» запозичений у Росії. У Гетьманщині повитчиками стали старші канцеляристи.

Полкові канцелярії були також свосрідними школами для підготовки кваліфікованих канцеляристів. Найбільш досконало ця справа була поставлена у чернігівській полковій канцелярії. Як правило, значна кількість випускників Чернігівського колегіуму прагнула набути фаху канцеляриста при полковій канцелярії. Так, після навчання у Чернігівському колегіумі («в училище латинскаго диалекта») син козака Любецької сотні Петро Горонович звернувся до полкової чернігівської канцелярії з

«покорным доношением» прийняти його «во услужение указным дѣлам» ⁴¹. «Изучась я ручного писма,—писав син козака полкової сотні Яків Чаплинський,—еще вознамѣрился изучить при полковой черниговской канцелярії указных дѣл» і просив прийняти його для навчання в цю канцелярію, конкретно «в повите канцеляристы Морозова». До цього ж повиття прагнув потрапити і син значкового товариша Григорій Базилевич ⁴². До повиття полкового канцеляриста Івана Окуренчика просив «опредѣлить» син військового канцеляриста Семен Ренчицький, який здобув освіту в Чернігівському колегіумі, де навчався «латинскаго диалекта» ⁴³. «По изученію русской грамоты» виявив бажання «быть при полковой канцелярії во избученіи письменных дѣл син отамана Вибельської сотні Олексій Дяченко» ⁴⁴.

З 1710 р. запроваджено полкові скарбові комісії, що підпорядковувалися генеральному підскарбію. Вони займалися господарськими справами полку—розподілом коштів для оплати за службу, ремонтом шляхів тощо. Їм звітували індуктарі, відкупщики мита, частково адміністрація заводів. Згодом у полках запроваджено посади особливих комісарів та комісарських десятників, на яких покладався обов'язок проводити ревізію маестностей, а також контролювати збирання «денежных и хлебных и прочих доходов» з місцевого населення.

Для збирання таких доходів підбиралися спеціальні збирачі (із козаків, вйтів, бурмистрів, райців, лавників) і «людей добрых и пожиточных и писать умеющих и к тому дѣлу достойных, кому б в тех зборах могло было верить, за выбором тамошних старшин и городовых урядов». У 1724 р. таких збирачів було виділено: у Ніжинському полку—52 чол., Миргородському—30, Прилуцькому—16, Лубенському—24, Переяславському—30, Полтавському—32, Гадяцькому—20, Київському—14, Чернігівському—32, Стародубському—21. Кожен з них мав прийняти присягу в Малоросійській колегії, потім одержував інструкцію, укази, «приходные и расходные» книги, «зборное вино в меру», а десятники—мед і тютюн ⁴⁵. Наприкінці року вони звітували в полковій канцелярії по повиттям, а за часів Малоросійської колегії достовірність таких звітів засвідчував прокурор. З питань діловодства полкові комісари підпорядковувалися полковим писарям. Загалом облік і контроль

кількості зібраного провіанту покладался на полкові канцелярії. В кожному полку були влаштовані «провіантські магазейни», куди населення звозило зібрані припаси.

Заміна натурального збору грошовим спричинила утворення нових структурних підрозділів при полкових канцеляриях. У 1732 р. з'явилися полкові лічильні комісії * для збирання й обліку грошей, а для зберігання коштів почали будувати полкові цейхгаузи. До кожної полкової лічильної комісії призначалися: комісар (із значкових товаришів), для письма—один з полкових канцеляристів, для караулу і посилок—по чотири виборні козаки на кожен місяць. Як правило, до полкової резиденції для охорони коштів виділялося щомісячно по два сотенні старшини і понад десять рядових козаків. Діяльністю полкової лічильної комісії відав канцелярист Генеральної військової канцелярії. Так, у прилуцькій полковій канцелярії кілька років знаходився «в присутствіи» Василь Огронович. У березні 1759 р. його відізвали в Глухів «к должности своей», а в Прилуки направили військового канцеляриста Петра Тарновського ⁴⁶.

У 1766 р. Малоросійська колегія запровадила в полках штат «смотрительства» із бунчукових і військових товаришів та полкових старшин для нагляду за казенними маєтностями (колишніми ранговими та ін.). У Стародубському полку було два таких «смотрительства» (Стародубське і Погарське), у Ніжинському—три (Ніжинське, Батуринське і Глухівське), Гадяцькому і Миргородському—одне (Миргородське), у решті полків—по одному ⁴⁷.

З часів Румянцева посередниками між російськими військами і місцевим населенням були комісари, на яких покладался контроль за збором та витратою коштів на ці потреби. Територія Гетьманщини поділялася на 20 комісарств—від одного до трьох у кожному полку, а саме:

---

* Полкові лічильні комісії були підрозділами полкових канцелярій. Їх не слід ототожнювати із скарбовими, що відали збором у військовий скарб і підпорядковувалися Скарбу Війська Запорозького.

Полки	Комісарства ⁴⁸
Київський _____	Київське Козелецьке
Чернігівський _____	Чернігівське Березанське
Стародубський _____	Стародубське Топальське (в Стародубі) Новгород-Сіверське
Ніжинський _____	Ніжинське Батуринське Глухівське
Переяславський _____	Переяславське Золотоніське
Прилуцький _____	Прилуцьке, Іваницьке
Лубенський _____	Лубенське, Роменське
Гадяцький _____	Гадяцьке, Зіньківське
Миргородський _____	Миргородське Остапівське
Полтавський _____	Полтавське

Діяльність комісарств підпорядковувалася безпосередньо лічильній комісії (1734–1776), яка, в свою чергу, знаходилася при Генеральній скарбовій канцелярії.

В середині XVII ст. у полках утворилися військово-польові суди, які розв'язували велику кількість цивільних і кримінальних справ. Функції судді в них виконували полковники. Так, у відповідь на свій запит Г.Теплов одержав із Похідної військової канцелярії пояснення, що в статтях Богдана Хмельницького та інших гетьманів «показано, чтобы они, полковники и другіе, к судам определенные, чинивши в войску по городам и по селам против прав стародавних войсковых, судили и карали. Почему они, полковники, в своем полку суд и расправу в военных, земских и городских дѣлах с полковою старшиною отправляют по правах» ⁴⁹.

Уряд полкового судді, як помічника полковника, з'явився за часів гетьманства Д.Многogrішного. Полковник на власний розсуд призначав і звільняв полкового суддю, який діяв лише за його дорученням—«по розказанню пана полковника» ⁵⁰. Невдовзі полковий суддя мав чітко визначений обсяг справ і повноважну

компетенцію, а полковий суд став офіційним урядом.

Постійного помешкання для засідань полковий суд не мав. Він переміщувався по території полку і засідав, як правило, в ратушах, магістратах, часом—у корчмах. До складу полкового суду входили: полковник, суддя, писар, а також мали бути присутніми на його засіданнях городовий отаман, вїйт і бурмистри. Замість полковника міг засідати полковий обозний або осавул. У другій половині XVII ст. на засіданнях полкового суду була присутня громада (мешканці міста чи села), яка нерідко відігравала роль позивача, свідків, експертів і справляла суттєвий вплив на кінцевий результат справи. Захисниками потерпілого часто виступали на суді представники духовенства, старшини, шляхти, а з XVIII ст.—російські вельможі. Останні вимагали чи наказували винести той або інший вирок.

Окремою формою полковницького судочинства були одноособові ярмаркові суди, що діяли в найважливіших торговельних центрах—Стародубі, Ніжині, Кролевці. Такі суди розглядали лише цивільні справи.

Полкова старшина, як правило, була присутня на засіданнях ратушних судів (які склалися із вїйта чи його наказного, бурмистрів чи райців). При ратушах існувала в'язниця. В останні десятиріччя XVII ст. ратушні суди поступово злилися з козацькими, тобто діяли лише полкові суди.

З 1715 р. відбулося відмежування влади полковника від полкового суду. Посада судді набула більш вагомого значення, а сам суддя обирався полковою старшиною.

Політична вага полкового суду зміцнювалася указом наказного гетьмана П.Полуботка (1722 р.). Відтоді полковий суд визнавався як офіційний самостійний уряд поза магістратським чи ратушним. Громада в ньому вже не відігравала ніякої ролі і перестала збиратися. З'явилася судова канцелярія.

Гетьман Д.Апостол удосконалив судові органи в полках, визнаючи полковий суд і особливу при ньому канцелярію. У 1728—1730 рр. запроваджена посада писаря полкового суду, а також комісія, до якої входили два полкові урядовці і один (згодом—два) значковий товариш (обирався полковою канцелярією на 3 місяці). Міщани в засіданнях полкового суду участі не брали. При розгляді кримінальних справ мав бути присутнім полковник. У полкові

суди надходили справи на полкових старшин, сотників, значкових товаришів тощо.

Докорінні зміни в структурі полкових судів відбулися за гетьманства К.Розумовського, який прагнув чітко розмежувати функції різних ланок виконавчої влади в полках, насамперед військової та судової. «Полковники же малоросійськіє имеют воинській чин и командуют в полках своих подчиненными им старшинами и рядовыми казаками по воинским дѣлам и командованиям, а хотя они теперь вступают и в судебные земскія дѣла, но то ввелось над права малоросійськіє, что в силе прав и исправити надлежит» ⁵¹,— писав він до Сенату 25 травня 1761 р.

1763 р. була проведена реформа полкових судів. Полковник залишався головою лише новоствореного гродського суду, де розглядалися кримінальні справи. Всі інші справи вилучалися із компетенції полковника і перейшли до відання запроваджених земських та підкоморських судів. Суддя і писар називалися вже не полковими, а гродськими.

Відтоді у судових справах Гетьманщина поділялася на 20 повітів, а саме:

Полки

Київський
Чернігівський
Стародубський
Ніжинський

Переяславський
Прилуцький
Лубенський
Гадяцький
Миргородський
Полтавський

Повіти земських судів ⁵²

Козелецький, Остерський
Чернігівський, Менський
Стародубський, Погарський
Глухівський, Батуринський,
Ніжинський

Переяславський, Золотоніський
Прилуцький, Іваницький
Лубенський, Роменський
Гадяцький, Зіньківський
Миргородський, Остапівський
Полтавський

В кожному з них був земський суд, який розглядав цивільні справи старшини і шляхти щодо права власності. Земський суд складався із виборних судді, підсудка і земського писаря, обраних шляхтою повіту. Збирався земський суд тричі на рік. За посадовою субординацією земські судді прирівнювалися до «первостатейных» бунчукових товаришів, підсудки—до «второстатейных» бунчукових товаришів, возні—до полкових осавулів⁵³.

Підкоморські суди розглядали справи про землю та розмежування. До їх складу входили виборні від шляхетства суддя-підкоморій та два помічники-коморники. Підкоморій став другою особою після полковника і вважався першим претендентом на вакантний полковницький уряд, а згодом—на виборну посаду предводителя місцевого шляхетства. З 1765 р. друга Малоросійська колегія вилучила з компетенції полкових канцелярій вибори чиновників до підкоморських і земських судів, що стало прерогативою предводителів шляхетства.

Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотенних урядів та магістратів. Справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти.

ПОВНОВАЖЕННЯ ПОЛКОВОГО УРЯДУ

З червня 1764 р. особистий секретар гетьмана К.Розумовського Г.Теплов надіслав до Похідної Генеральної військової канцелярії секретну записку з вимогою «сочинить немедленно въдомость краткую с объясненіем донесеній ея имп.вел.-ву». В ній були поставлені два питання:

1) «Полковники малороссийскіе какою властью и сколь далеко простирающуюся по правам малороссийским в полках малороссийских имѣют и какаѣ на них по тому должность лежит» і

2) «С всех прав каковой они долг по званію своему в отправленіи команды в военных и земских делах имѣют по каким указам и гетманским универсалам»⁵⁴.

У відповіді Похідної Генеральної військової канцелярії зазначалося, що в юридичних документах «нет точности описанія должности полковничей», однак ця посада існувала ще до приєднання України до Росії. Згідно з давніми традиціями,

роз'яснювалося далі, «в своем полку суд и расправу в военных, земских и гродских делах с полковою старшиною отправляют по правах, а над казаками и чиновниками козачими суть действительные командиры и по военным дѣлам командирские и другие распорядки с повеленія гетманского дѣлают по своему рассмотренію». До гетьманування І.Самойловича полковники своєю владою полкових старшин і сотників «производили», а після указу Петра I 1715 р. «отдано тоє на рассмотрение гетманское». Крім того, згідно з гетьманськими статтями та існуючими звичаями «в случаи какого к обществу касающегося дѣла они же, полковники, собираются к гетману и призываются з старшиною на совѣт»⁵⁵.

Однак повноваження полковників не обмежувалися окресленими у цьому короткому роз'ясненні.

Основним обов'язком полковників залишалися комплектування і спорядження козацького війська, командування ним у поході тощо.

Полковники дбали про охорону полкової території, особливо порубіжної, та збирання відомостей про пересування і можливі дії ворожих сил (турецьких, татарських, польських). З цією метою формувалися козацькі сторожі. «Около своего города, — писав полковник Горленко, — ежеденно по вѣсьм дорогам приказал я казакам своим сторожу имѣти и всякого утра в поле проезжаясь, объезжать вель»⁵⁶. Такі відомості передавалися гетьману і воеводі.

На полковників покладался обов'язок споряджати козацькі пікети на порубіжні шляхи «для непропуску заповѣдних товаров, «для опасенія от моровой язвы» тощо. Найближчими їх помічниками у цих справах були сотники.

Під керівництвом полковників укріплювалися міста, насамперед полкові адміністративні центри. Резиденція полковника, як правило, огороджувалася частоколом зі сторожовими баштами, навколо якого насипався земляний вал з ровом і палісадом⁵⁷. Охорона резиденції покладалася на козацький гарнізон.

Полковники широко користувалися правом надання земельних наділів за багаторічну службу насамперед полковій старшині, тобто платили не грошима, а землею. Поступово такі надання одержували не лише військовослужбовці, а й духовенство

та цивільні шляхтичі-приятелі чи потрібні полковнику люди. В такому разі необхідні були підтвердження гетьмана чи царя. Маєтності, підтверджені гетьманськими універсалами, називалися універсальними, а підтверджені царськими грамотами— грамотними⁵⁸.

Універсальні маєтності зберігалися за їх володільцями до обрання нового полковника, який міг відібрати чи підтвердити право володіння тією чи іншою маєтністю. Підтверджуючі або охоронні універсали надавалися також гетьманами. Володіння маєтностями протягом 10 років перетворювало їх на «в'ячистую» власність⁵⁹.

До компетенції полковників входило також надання дозволу старшині, шляхтичам, духовенству засновувати слободи й хутори на порожніх землях, будувати млини тощо. Прохання про такі надання іноді адресувалися гетьману, а задовольнялися з відома і за згодою полковника.

Полковники підтверджували чи відхиляли право спадковості на маєтності, захищали садиби і маєтності померлих старшин і шляхтичів до узаконення права спадкоємців на їх володіння, розподіляли майно між спадкоємцями, призначали опіку тощо.

Контролювали полковники й акти купівлі-продажу землі, що обов'язково скріплювалися їх підписом.

Полкові канцелярії вели спеціальні книги для реєстрації наданих маєтностей, заснованих хуторів і слобід, новозбудованих млинів. Час від часу вони надсилали відомості до Генеральної військової канцелярії «о селах державческих» з повідомленням про наявність відповідних документів.

Значну частку земельних питань займали справи про межування. Найбільш поширеними були суперечки про межі, для розв'язання яких полковники посилали «на расправу и помиркованье» своїх уповноважених. Коли спірна маєтність знаходилася на порубіжжі двох полкових територій, справа розглядалася обов'язково з відома гетьмана. У XVIII ст. скарги про межі часто надсилалися до гетьмана, а інколи й до Сенату.

З XVIII ст. на полкові канцелярії покладалося здійснення

перепису населення *. До складання відповідних списків (козаків і селян окремо) залучалися сотники. Іноді на допомогу полковим урядовцям прибували російські військові чини. При гетьмані К. Розумовському переписні документи склалися у трьох примірниках (один залишався у сотенній канцелярії, другий—в полковій, третій надсилався до архіву Генеральної військової канцелярії)⁶⁰.

Після ліквідації гетьманства полкові канцелярії були позбавлені права проводити переписи населення, що робили призначені Генеральною військовою канцелярією бунчукові і значкові товариші (по два на полк). Їм на допомогу виділявся службовець з полкової канцелярії.

Полкові канцелярії вели реєстр іноземців в полку—євреїв, росіян, греків, грузинів та ін.

Прерогативою полкового управління були й адміністративно-поліцейські функції, які раніше виконували переважно міські урядовці—бурмистри й війти. Останні до кінця XVII ст. відали справами громадської безпеки, народної освіти, обездолених осіб тощо. З роками правляча козацька старшина, втрачаючи позиції у військових справах, прибрала до своїх рук поліцейські, покладаючи на полкові канцелярії обов'язки поліцейських установ. Рішення останніх були обов'язковими для магістратів і ратуш.

У XVIII ст. адміністративно-поліцейські функції полкових канцелярій визнавали як гетьманське правління, так і царський уряд. Основне місце у цій сфері діяльності посідали справи про затримання і відправку до Москви чи Петербурга російських кріпаків-втікачів («бѣглих холопей»). Нерідко російські урядовці у пошуках своїх кріпаків зверталися безпосередньо до полковників⁶¹. Полковий уряд справно виконував ці обов'язки, що були офіційно зафіксовані комісією по кодифікації українського права⁶².

Розшук російських кріпаків-утікачів пов'язувався із запровадженням паспортної системи в Гетьманщині. Щоб припинити втечі, з 1722 р. передбачалось обов'язкове пред'явлення

---

* У другій половині XVII ст. переписи (ревізії) населення здійснювали російські воеводи за участю полковників та полкових канцелярій.

паспортів, що спочатку видавалися різними установами та приватними особами. З 30-х років XVIII ст. дійсними визнавалися лише паспорти, видані полковими канцеляріями, на зразок:

«Пашпорт

По указу е.и.в. Екатерины Алексеевны.

Явитель сего малороссийскаго Черниговскаго полку сотни Городницкой мѣстечка Городни сын умершего гддна бунчукового товарища Григорія Дубовика Андрей Дубовик за дозволеніем матери своей Агафьи пѣшо слѣдует... в Киево-Печерскую лавру для получения по его намеренію в оной лаврѣ монашескаго чина, которому в следованіи туда везде на заставах пропущеніе соблаговолено б было учинить»⁶³.

Пред'явники паспортів, визнаних недійсними, оголошувалися злочинцями, притягалися до відповідальності аж до ув'язнення. Особа без паспорта підлягала арешту, допиту в полковій канцелярії, а потім під конвоєм козаків від сотні до сотні направлялася до міста чи села, визнаного місцем її народження.

Справи про паспорти стали переважаючими в діяльності полкових канцелярій. Навіть офіційні особи, переїжджаючи з одного полку в інший, зверталися за дозволом до полкових канцелярій. З 1734 р. козацька старшина при виїзді за кордон також зобов'язувалася брати паспорти у правлінні гетьманського уряду.

Полкові канцелярії займалися також затриманням дезертирів російського драгунського корпусу, дислокованого в Гетьманщині. Затримавши дезертирів, вони доставляли їх в російські полки. Аналогічними були справи по затриманню бродячих монахів.

Виявлення бродяг і дезертирів покладалося на «польну сторожу» і козацькі «разьезды», що курсували в межах і навколо міст, а також на «мѣскую» чи «пляцевую» сторожу⁶⁴.

У першій половині XVIII ст. на полковників Лівобережної і Слобідської України покладалася відповідальність за розвиток конярства з використанням його насамперед для військових

потреб. Царський уряд через Генеральну військову канцелярію зобов'язав полковників утримувати у своїх полках кінні племінні заводи. У 1739 р. в таких заводах мало бути не менше як 5 тис.кобил, причому в кожному полку пропорційно кількості населення та можливостям кормової бази, а також з зобов'язковим дотриманням їх масті: в одному полку—вороні коні, другому—карі, третьому—гніді, четвертому—бурі, п'ятому—сірі тощо.

Полкове населення споруджувало неподалік від міста чи села кінні двори (не більші як на 200 голів). Управління ними полковник доручав одному із старшин чи сотників, у підпорядкуванні якого було по 3—4 козаки. За кобилами доглядали стадники і коновали із цивільного населення (на 100 кобил—2 стадники і 1 коновал). Царський уряд суворо заборонив (указ від 3 листопада 1739 р.) продавати в Україні кобил для відправки за кордон ⁶⁵.

Розвиток мануфактурного виробництва в Росії також зумовив додаткові обов'язки полковників. Так, для постачання сировиною фабрик по виробництву сукна і шовку царський уряд зобов'язав українських полковників налагодити розведення вівчарства, вирощувати шовковичні дерева та інше «зелья, к мануфактурному дьлу потребнія».

З другої половини XVII ст. царський уряд покладав на полковників обов'язки по контролю за зовнішньою торгівлею. Насамперед заборонявся вивіз із Гетьманщини до Росії тютюну і вина (щоб не завдавати збитків російським шинкам), згодом— брати мито з товарів, ввезених в Україну із Росії (хоча із товарів, ввезених з інших країн мито не збирали). Полковники мали не допускати вивіз за кордон, насамперед до Польщі, хліба, вина, биків тощо.

Полкова влада стежила за розвитком внутрішньої торгівлі. Полковим канцеляріям належав пріоритет визначення місця і часу проведення ярмарків на території полку. Саме за їх поданням полковники зверталися за дозволом до Генеральної військової канцелярії, яка остаточно затверджувала дні, міста і села для їх проведення. Одержавши дозвіл, полкові й міські урядовці дбали про спорудження гостинних дворів, складських приміщень для прибулих купців (із Росії, Криму, Запорожжя, Польщі та ін.), налагодження їх охорони, визначали правила торгівлі тощо. У

другій половині XVIII ст, згідно з правилами митного статуту іноземні купці мали продавати свій товар лише оптом, а купці із селян торгували лише дріб'язком ⁶⁶. Проте цих правил не завжди дотримувалися.

Полкові урядовці здійснювали контроль за метрологічною службою на підвладній їм території. Ярмаркові торги та постійна міська торгівля, безпосередньо пов'язані між собою, стягнення торговельних податків (вагового, помірною, повідеркового тощо), а також закупівля провіанту та фуражу для армії зумовили наближення місцевих мір до відповідних стандартів. У ратушах, магістратах, полкових і сотенних містах і селах, де відбувалися ярмарки, діяли місцеві стандарти мір, ваги, довжини, ємкості рідин і сипких товарів тощо. Тому в них зберігалися зразки мір— важниця (на дерев'яному коромислі), аршини, сажени для виміру тканин, відра, гарнці, кварта—для рідини і сипких тощо. Слід зауважити, що загальнодержавні вимірювальні стандарти використовувалися в XVIII ст. у сфері постійної торгівлі ⁶⁷.

Полкова і сотенна старшина слідкувала за порядком на ярмарках і базарах, особливу увагу звертала на шинки. Полковими канцеляріями призначалися із старшини особи для стягнення ярмаркового збору. На ярмарках, що відбувалися на монастирській території, замість місцевих урядовців діяли монастирські наглядачі—базарні.

Найбільш прибутковими були важниці. Тому за право володіння ними часто виникали конфлікти між полковими й міськими урядовцями. Нерідко право стягнення торговельних податків виборювали монастирі й церкви, що офіційно підтверджувалося урядовими постановами. Так, царським указом 1683 р. вагове і помірне на Свенському ярмарку збирала Києво-Печерська лавра, в Прилуках—три міські церкви тощо ⁶⁸.

Чималі прибутки від торгівлі надходили в полкову канцелярію. Крім індукти (плата за в'їзд на полкову територію) та евекти (плата за виїзд), на користь полкового уряду збирали покуховне (від кожної діжки вина), возове (від кожного возу, що стояв на ярмарку), скатне (коли діжку скотили з воза на землю), повідерне (від продажу напоїв відрами), десятину—від продажу риби, меду, тютюну і т.п.

На полковий уряд покладалася відповідальність за

утримання шляхів сполучення—доріг, трактів, перевозів, мостів, гребель тощо. Кілька чоловік від козацького і ратушного уряду призначалися для постійного контролю за їх станом. В особливо важливих випадках цією справою керували безпосередньо полковник чи один з генеральних старшин. Так, перед прибуттям до Києва імператриці (1744 р.) ремонтом мостів і гребель керував генеральний бунчужний М.Ханенко ⁶⁹.

Мости охоронялися караулами їх трьох «добрых и надежных людей», призначених сотником чи війтом. На переїздах перебували гетьманські дозорці чи полкові шафарі ⁷⁰, які збирали індукту й евекту.

Для охорони порядку в місцях масового скупчення населення (під час обрання старшини й духовенства, на ярмарках, базарах, у храмові свята тощо) полкова старшина надсилала загони полкового війська. Народні заворушення приборкували загони, виділені полковниками. В разі неможливості втихомирити заворушників прибували додаткові загони під командуванням одного з полкових урядовців ⁷¹. В особливих випадках полкові канцелярії зверталися за допомогою до російських драгунів, жорстоких дій яких боялося населення.

До відання полкової канцелярії входила також пожежна безпека, відповідальність за яку покладалася на городових отаманів. У XVIII ст. останні одержували платню й призначалися полковою канцелярією, а з другої половини XVIII ст. обиралися з числа міських чиновників. На боротьбу з пожежами піднімалося все населення. Виконавцями розпоряджень городничого на пожежах були сотники і десятники. Щороку городничий доповідав полковій канцелярії про протипожежний стан у місті й просив обрати йому помічників.

На управління полком, насамперед на діяльність полкових судів, мало вплив місцеве духовенство, яке користувалося пошаною населення, яке в переважній більшості було віруючим. Духовні особи брали безпосередню участь у полковому судочинстві, зокрема у розгляді справ про вбивство та перелюбодійство. Деякі священники мали навіть спеціальні домові в'язниці—т.зв.комори. Від слідчих справ священники одержували значні прибутки, що нерідко спричиняло їх тяжби із полковими суддями.

Більш вагомою була роль духовенства у справі шкільництва та опіки над знедоленими. Цією сферою життя полкового населення старшина майже не цікавилася і здебільшого покладалася на священників та приватних осіб.

У другій половині XVIII ст. лубенський полковник І.Кулябка вирішив навчати грамоти козацьких дітей. У листі до гетьмана (1758 р.) він зазначав, що в багатьох сотнях полку «ощущается большой недостаток при замещении тех сотенных урядов, на которые почти необходимо требуются грамотные люди, например, сотенные комиссары, вследствие чего в некоторых сотнях не только есаулов и хоружих нельзя найти грамотных, но даже и на должности сотенных атаманов не находится таких» і тому полкова канцелярія змушена зазначати «поношений и укоризны»⁷². Напевне, подібне становище було і в інших полках.

І.Кулябка наказав скласти списки синів виборних козаків і заможних підпомічників і направити їх у церковно-приходські школи. Після навчання передбачалося рекомендувати їх «для определения в сотенные правления и в полковую канцелярию, к сотенным делам, ...наставлять атаманов, писарей, есаулов и хоружих сотенных, ...наряжать за сотенных старшин»⁷³. Хлопчиків, які «неспособны к обучению грамоты» або будут «в летах перерослыми», навчали військової справи («экзерциции»).

Проект І.Кулябки був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам. У травні 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей. А вже 14 травня того ж року чернігівський полковник П.Милорадович доповідав про виконання її розпорядження⁷⁴. Загальне керівництво і контроль за навчанням зосереджувалось у Генеральній військовій та полкових канцеляріях. Під час навчання військової справи, яке не було ні регулярним, ні чітко визначеним, а мало тимчасовий характер, необхідно було засвоїти деякі прийоми військової регулярної служби.

Взаємовідносини полкового уряду з духовенством базувалися на позитивній ролі останнього в роки Визвольної війни середини XVII ст. Гетьмани, полковники і сотники враховували потенційні можливості духовного впливу церкви на народні маси і всіляко її підтримували. В другій половині XVII ст. вони часто

на свої кошти зводили культові споруди, оздоблювали їх, виступали благодійниками храмів та монастирів. Для підтримки і впорядкування останніх полковники надавали їм значні маєтності—оброблювані землі, ліси, луки, пасовиська, ставки, озера, перевози, млини тощо. Крім того, духовенство приймало невеликі надання, заповідані приватними особами, а полкова старшина віддавала на користь церкви частину військових доходів.

З свого боку, духовенство допомагало світським урядовцям, насамперед полковому уряду, в справах, що стосувалися доброчинності й моралі. Зокрема, духовна влада не схвалювала молодіжні розваги на вечорницях і навіть наказувала полковим капелянам заборонити їх (митрополичий патент 1719 р.). Протопопи читали патент у церквах і роз'яснювали народу шкідливість вечорниць. Не без впливу духовенства полковники робили деякі кроки по боротьбі з пияцтвом, зокрема у святкові і недільні дні вони забороняли відчиняти шинки до закінчення літургії.

Як правило, полкова старшина не втручалася у культові справи. Однак траплялися випадки, коли й такі справи покладалися на полковників. Так, у 1677—1678 рр. Л.Баранович у зв'язку з вторгненням турецької армії запровадив піст для населення Гетьманщини, а контроль за його дотриманням покладався на полковників [75]. У 1723 р. за клопотанням чернігівського полковника Генеральна військова канцелярія відмінила штраф, накладений єпископом на не говівших селян (кожного на 5 коп.)⁷⁶.

У XVIII ст. полкові урядовці почали втручатися у вибори священників. З 1734 р. з відома і за згодою гетьмана Д.Апостола не лише священники, а й диякони і ктитори (церковні старости) могли займати посади лише «по свідцельствам от полковников» і зобов'язувалися виконувати повинності⁷⁷.

У другій половині XVII ст. діяльність цехів проходила не без відома полковників, які підтверджували цехові правила своїм підписом і печаткою. З XVIII ст. обов'язки полковників у галузі адміністративно-господарського управління значно зросли. З 1716 р. за указом Петра I в усіх полках стали розводити овець, контроль за чим покладався на полковників⁷⁸.

Полкове управління зазнавало впливу і безпосереднього

втручання з боку російських воєвод і комендантів, які перебували в українських містах. Їх права у відносинах з полковим управлінням зафіксовані у договірних статтях. Полковник і воєвода були насамперед військовими командирами, у взаємовідносинах яких дотримувалася відповідна субординація, а дії кожного були чітко регламентовані.

Російські воєводи в Україні відали переважно військовими справами, адміністративна і судова діяльність місцевого уряду не входила до їх компетенції. Діяльність воєвод певною мірою була відособленою, однак вони підтримували постійний зв'язок між собою, з київським воєводою і царським командуванням. Вони тримали під постійним наглядом козацькі полки і міста, про що детально повідомляли в Москву. Водночас російські воєводи контактували з гетьманом, полковниками, міськими урядами.

За наказом московських урядовців воєводи здійснювали нагляд за місцевим населенням, казенними зборами, проводили заходи проти чуми тощо. А це, в свою чергу, давало воєводам привід для втручання у внутрішні справи полкового управління. Поступово вони більш настирливо запроваджували в Гетьманщині московські порядки, відтісняючи на другий план полковника і міських урядовців, як у військових, так і в світських справах.

Після 1709 р., коли за наказом Петра I російська дивізія під командуванням Б.П.Шереметева дислокувалася в Гетьманщині, в більшості великих міст розмістилися армійські гарнізони. Коменданти гарнізонів, що замінили воєвод, проживали в полкових містах та фортецях і в справі забезпечення гарнізону продовольством і фуражем спочатку залежали від полкового управління. Згодом коменданти стали втручатися у внутрішні справи полку, прибрали до своїх рук ключі від міста (що раніше були у полковників), охороняли міські брами, вежі, фортечні стіни, в'язниці. До лагодження й спорудження фортець коменданти залучали й українських козаків. Згодом коменданти взяли на себе й роль арбітрів у справах конфліктуючих сторін полкової еліти, що й дало змогу їм втручатися у місцеве управління. У 1723 р. стародубський полковник П.Корецький повідомляв у Малоросійську колегію про те, що комендант І.Пашков вимагав надсилати йому на перегляд "не обявляя в народ" універсали, одержані з Генеральної похідної військової

канцелярії. І лише після повернення їх комендантом полковнику дозволялося «публікації по оным чинить»⁷⁹.

Отже, поява російських комендантів у полкових містах як помічників російського головного командування започаткувала їх самовільне втручання у місцеве управління і цілеспрямоване обмеження компетенції полковників.

Невдовзі російські коменданти почали витіснити українських полковників і займати їх посади. Передумовою послужила запроваджена ними плата за службу—замість існуючих у Росії «кормов» вони одержували в Гетьманщині маєтки і села, тобто вливалися до соціальної полкової еліти і могли претендувати на виборні урядові посади, насамперед полковників.

З часів гетьманування І.Скоропадського повноваження козацьких полковників суттєво змінилися. Ослаблення гетьманської влади над ними супроводжувалося дедалі більшим підпорядкуванням їх російським урядовцям. Так, у походах українські козацькі полковники перебували під командою російських генералів. З 1720-х років повноваження полковників обмежуються здебільшого адміністративними функціями. Судова влада зосереджується в руках полкових суддів, а військова стала прерогативою російського командування. За таких умов полковники прагнули прибрати до своїх рук сотенні й міські уряди, підпорядкувати їх повністю своїй владі. При цьому привілеї не лише ратушних, а й магістратських міст, як правило, зневажалися.

В усіх містах Слобожанщини були також російські воеводи. До їх компетенції входили військові та поліцейські справи, грошові скарби, хлібні запаси, списки населення, збирання відомостей про наближення татарських орд, організація охорони місцевого населення від татар і злодіїв тощо. Ключі від міста і фортеці воевода тримав у своїх руках.

Офіційно влада воевод у Слобожанщині поширювалася лише на російське населення. Насправді вони постійно втручалися в життя українських козаків, намагаючись підпорядкувати їх своїй владі. З цього приводу неодноразово виникали конфлікти між воеводами і полковниками. Так, харківський полковник Ф.Донець у скарзі на воеводу зазначав, що у Харкові, Золочеві та повітах російських людей вельми мало, а тому воеводську владу

слід скасувати. Невдовзі вийшов відповідний указ—у Харкові та Золочеві воєводам не бути, а російських людей підпорядкувати: харківських—чугуєвському воєводі, а золочівських—болховському⁸⁰. Загалом російські воєводи в містах Слобожанщини довго не затримувалися. Так, протягом 50 років у Харкові їх було 20⁸¹.

Воєводи в Слобожанщині «славилися» утисками місцевого населення. Так, козаки Харківського полку скаржилися на воєвод, що ті б'ють їх і стягують з них великі податки.

Як зауважував М.Слабченко, коменданти в Гетьманщині допомагали гетьманам в протистоянні з полковниками, в результаті чого не лише знеособили останніх, а й остаточно dokonали владу гетьманів⁸². Подібну роль щодо полковників відіграли воєводи в Слобожанщині.

СОТЕННЕ УПРАВЛІННЯ

Дрібнішу ланку в структурі військового та адміністративно-територіального управління становили сотні, створені в середині XVII ст. Їх кількість у кожному полку була різною. Так, у 1650 р. в Брацлавському полку була 21 сотня, Корсунському, Чернігівському і Прилуцькому—по 19, Кальницькому, Чигиринському і Присяславському—по 18, Київському, Білоцерківському і Полтавському—по 17, Миргородському—16, Канівському—15, Уманському—13, Кропивнянському, Лубенському і Гадяцькому—по 11, Ніжинському—9, Чернігівському—6 сотень [83]. У 1764 р. в 10 полках Гетьманщини існували 164 сотні, у 1782 р. у 9 полках—142 сотні⁸⁴.

Територіальні межі сотень часто змінювалися. До кожної входило кілька містечок та багато сіл.

Сотні підлягали полковій адміністрації. Однак у ряді випадків окремі сотні підпорядковувалися безпосередньо Генеральній військовій канцелярії. До таких відносилися Батуринська сотня, а після перенесення гетьманської резиденції в Глухів—Глухівська, козаки якої несли службу переважно при гетьмані. Деякі сотні виділялися в особливу команду. Так, у Ніжинському полку 6 так званих засеймських сотень складали особливу військову одиницю—особисту гвардію гетьмана. З 1728 р. засеймські сотні взято під гетьманський бунчук з одним

командиром, незалежним від ніжинського полковника ⁴⁵.

Управління сотнями здійснювалося сотниками, сотенною старшиною (писар, хорунжий, осавул) та канцелярією. Їх влада поширювалася власне на козаків, що проживали на території сотні. Помічниками сотника були отамани—городовий, сотенний і курінний.

Вищу владу на території сотні представляв сотник. Щодо полковника сотник займав таке ж місце, як полковник до гетьмана. Сотник входив до полкової ради, його участь була обов'язковою у виборах полковника і полкової старшини.

На сотників покладалися функції виконавчої влади на місцях. До обов'язків сотника входило обнародування і негайне виконання всіх указів, одержаних із полкової канцелярії, проведення ревізій населення, описів майна, актових витягів, доставка провіанту і влаштування конюшень для послів, затримання російських селян-утікачів, збирання різних повинностей, відправка робітних людей на спорудження фортець, здійснення протиепідемічних заходів тощо. Зосередження в руках сотників майже необмеженої влади на місцях, великі можливості її використання для особистого збагачення приваблювали до такої посади багатьох вихідців із старшинської верхівки і навіть із наближених до царського двору.

Обирали сотника переважно з місцевих старшин чи знатних козаків, іноді з міщан. Так, у 1666 р. виходцями із міщанства були срібнянський сотник Сидор Міщанин, пирятинський Андрій Козодавський ⁴⁶. Процедура виборів сотника проходила традиційно: громада висувала кандидата і повідомляла про свій вибір полкову владу. Із полкової канцелярії прибував представник, збиралася нова рада громади, на якій оголошувалося ім'я обраного сотника. Писар зачитував універсал, а урядний увінчував новообраного шапкою, вручав йому сотенний прапор. Рада завершувалася могоричем. Сотника і сотенну старшину затверджував на посадах гетьман.

Так, у 1709 р. прилуцьким полковим сотником був призначений син «славетного пана» Марка Аврамовича—Іван Маркович (батько гетьманші Скоропадського). За десять років сотницького врядування І.Маркович набув великої маєтності. Його брат, знатний військовий товариш Ф.Маркович зайняв посаду

прилуцького сотника (1719—1724), на якій також примножив свої маєтності ⁸⁷.

Нерідко посада сотника ставала спадковою. Понад 50 років уряд монастирищенського сотника Прилуцького полку займали три Романовичі—батько, син й онук (Іван, Петро і Михайло). Майже півсторіччя керували Ічнянською сотнею Стороженки—Андрій Іванович (1703—1715), Григорій Андрійович (1715—1737) і Андрій Григорович (1738—1752). Понад півсторіччя утримували срібнянський сотницький уряд Троцини, сенчанський—Криштофовичі ⁸⁸ тощо.

Згодом призначення сотників потрапило у відання царського уряду. З 1708 р. відомі випадки призначення сотників царськими урядовцями. А царським указом 1715 р. встановлювався новий порядок призначення сотників: сотенна старшина рекомендувала трьох претендентів на посаду сотника, а гетьман і царські урядовці затверджували на цій посаді одного з них ⁸⁹.

У Слобідській Україні сотників обирала полкова старшина, а універсал на сотенний уряд видавав полковник.

У XVIII ст., особливо з часів гетьмана Д.Апостола, виборність сотників залишилася лише номінальною. Незважаючи на те, що у статтях 1718 р. зафіксовано, що «в сотники виб'ють всьм казакам общим совѣтом» ⁹⁰, полковники стали самочинно розпоряджатися сотенними урядами, призначаючи своїх людей на ці посади. З іншого боку, гетьмани, втрачаючи владу над полковниками, посилили її над сотниками. Як правило, сотників призначали із генеральної чи полкової старшини, військових канцеляристів, значкових товаришів тощо.

Після смерті Д.Апостола правителі Гетьманщини ліквідували і ті права, які надавалися царським урядом 1715 р. Призначення сотників в козацькі полки стало прерогативою генеральної старшини, полковників і царських урядовців без відома сотенної старшини, що оформлялося розпорядженням від імені правителів. Таким правом особливо зловживав генеральний писар А.Безбородько, який за хабар призначав сотниками здебільшого військових канцеляристів.

Подібні призначення стали загальноприйнятим явищем за часів міжгетьманства та гетьманування К.Розумовського. Так,

указом Сенату від 21 серпня 1743 р. військового сотника І.Пирятинського «вєлено (чернігівській полковій канцелярії) произвєсть в настоящие сотники без выборов на первое порожное сотническое место», а в разі відсутності на той час вакансії «определен он в вакансовые сотники». Генеральна військова канцелярія видала І.Пирятинському універсал на це звання і направила в Городницьку сотню Чернігівського полку⁹¹.

Грамотою від 3 липня 1753 р. гетьман К.Розумовський «всемилоствиейше пожаловали малороссийскаго войскового канцеляриста Павла Сахновского в полк Черниговский на место умершего сотника менского Григория Кузьменского в оную сотню сотником», застерігаючи, щоб генеральна, полкова і сотенна старшина його визнавала⁹².

У другій половині XVIII ст. чин сотника набув значення почесного рангу. Так, М.І.Бутович звільнений від служби в гадацькій полковій канцелярії з чином сотника⁹³. В свою чергу, сотники нерідко одержували підвищення по службі. Так, указом Малоросійської колегії від 15 вересня 1769 р. сотники Чернігівського полку—березинський Сахновський, городницький Г.Дубовик, столинський Бобир звільнені від військового походу з чинами бунчукових товаришів, киселівський Шаршанович—з підвищенням на посаду полкового судді, а сотник менський Сахновський звільнений в абшит з чином бунчукового товарища⁹⁴.

Нижчий і найбільш численний прошарок козацької старшини становила сотенна старшина—в кожній сотні осавул, писар і хорунжий. Сотенну старшину призначали полкові канцелярії, які їй давали їм різні доручення.

У другій половині XVII ст. утворилися сотенні канцелярії, які мали виконувати військові, адміністративні та судові функції на території полку. Сотенну канцелярію очолював писар, якому у діловодстві допомагали підписки.

Система полкового управління діяла до 80-х років XVIII ст. Плани імператриці Катерини II не обмежувалися скасуванням гетьманської влади (1764 р.). Наступним кроком царизму були дії, спрямовані на деформування українського козацтва взагалі і козацької старшини як правлячої еліти Української держави, зокрема. Згідно з «Учреждением о губерниях» (1775 р.), доповненим у 1780 р., в Україні запроваджено загальноімперську

систему адміністративно-територіального устрою—поділ на намісництва, правління яких відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами. Указом від 28 липня 1783 р. українські козацькі полки були перетворені на регулярні й карабінерні полки російської армії. Таким чином, була скасована традиційна система військового та адміністративного самоврядування, тобто остаточно анульовані залишки української державності. На українських землях насаджувалися порядки Російської імперії. Колишнім полковникам при відставці надавався чин бригадира.

Отже, до кінця XVIII ст. царський уряд остаточно ліквідував не лише гетьманство, а й полкове управління, запровадив в Україні загальноімперську систему суспільно-політичного життя. Українська державність припинила своє існування.

СПИСОК ПОЛКОВНИКІВ ⁹⁵

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (З КИЇВЩИНОЮ)

БОРЗНЯНСЬКИЙ ПОЛК

Забіла Петро Михайлович (1648—1649, 1654—1655)
Курбацький Самійло (1655)

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК

Хмеленко Ярема (Яків) (1648)
Бурлій (Бурлай, Бурлай, Бурлюк) Кіндрат (1648—1649)
Апостол Петро Охрімович (Єфремович) (1659—1660)
Криницький Федір Михайлович (1672—1678)
Самойлович Михайло Васильович (Василевич) (1678—1687)
Борохович (Борухович) Михайло Андрійович (1687—1704)
Трошинський Степан (1705—1709)
Чарниш Іван (1709—1715)
Милорадович Михайло Ілліч (1715—1726)
Милорадович Гаврило Ілліч (1727—1729)
Грабянка Григорій Іванович (1730—1738)
Галецький Петро Семенович (1738—1754)

Розумовський Василь Іванович (1755–1762)
Крижанівський Антон Степанович (1762–1772)
Тарновський Іван Данилович (1773–1777)

Наказні полковники

Донець Федір (1672)
Вечорка (Вечурка) Юхим (1690)
Корецький Роман (1702)
Велецький Василь Осипович (1705)
Грабянка Григорій Іванович (1723, 1729)
Родзянка Іван (1755–1757)
Горленко Андрій (1765)
Мартос Андрій Якович (1775)
Милорадович Семен Ілліч (1777)
Пламенець Родіон (1780)

ГЛУХІВСЬКИЙ ПОЛК

Гуляницький Кирило (1663–1664)
Черкашениця Василь (1664–1665)

ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК

Шиман (Шиманський, Шиманенко) Василь (1662–1663)
Василевич Григорій (1665)
Безпалій Микита (1666)
Остренко (Остренський) Семен (1666–1668)
Дуб'яга Іван (1668)
Тищенко Яків (1670–1672)

ІРКЛІВСЬКИЙ ПОЛК

Телюченко Михайло (1648–1649)
Папкевич (Панкевич, Папісвич) (1658–1663)

ІЧНЯНСЬКИЙ ПОЛК

Головацький Петро (1648–1649)
Головацький Степан (1649)

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК

Кричевський (Кречовський) Михайло (Станіслав) (1648–1649)
Жданович (Адамович, Волочай) Антон Микитович (1649–1653,
1656–1657)

Пішко Євтихій (Євстафій) (1653–1654)

Хмельницький Павло Янович (Яненко-Хмельницький) (1654–
1656, 1657–1659)

Бугрин (Бугримов) Василь (1659)

Дворецький Василь Федорович (1659–1660, 1662, 1663–1665,
1666, 1669)

Третяк Семен (1662–1663)

Солонина Костянтин Дмитрович (1669–1682, 1687–1689)

Коровка-Вольський (Коровка, Коровченко, Карповський,
Карпенко, Вольський) Григорій Карпович (1682–1687, 1689–1690)

Солонина Сергій Васильович (1687–1689, 1696)

Мокієвський (Мокієвич) Костянтин (1691–1708)

Вольський (Коровка-Вольський) Федір (1708–1712)

Танський Антон Михайлович (1712–1734)

Танський Михайло Антонович (1734–1747)

Танський Михайло Михайлович (1747–1751)

Дараган Юхим Федорович (1751–1762)

Безбородько Олександр Андрійович (1774–1778)

Лукашевич Лука Михайлович (1779–1783)

Наказні полковники

Теплуцький Олексій (1648)

Кричевський (Кречовський) Іван (1649)

Ганжа Грицько (1649)

Криса Михайло (1650, 1651)

Дворецький Василь Федорович (1653, 1656, 1657, 1658)

Хмельницький Павло Янович (Яненко-Хмельницький) (1653)

Пішко Євтихій (1654)

Якименко Іван (1659, 1660)

Бутрим Петро (1659, 1665)

Молява Богдан (1661)

Матюта Костянтин (1667)

Єфимів Іван (1668)

Іванів Михайло (1668)
Олещенко Пилип (1670)
Солонина Яків Дмитрович (1671—1672, 1674)
Жила Семен Карпович (1672)
Новицький Ілля Федорович (1679)
Жила Роман (1691)
Солонина Костянтин Дмитрович (1699, 1671)
Вольський (Коровка-Вольський) Федір (1706)
Борсук Петро (1706)
Жила Ілля Семенович (1722)
Карнович Григорій (1730)
Солонина Михайло (1733)

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК

Андріїв Кирило (1661)
Дубовик Гаврило (1661—1662)
Гавриленко Костянтин (1662—1663)

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК

Джалалій (Джеджалій, Джаджелей) Филон (1649—1658)

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК

Кривоніс Дмитро (1648—1649)
Яськевич Герасим (1648—1649)
Швець-Омелянович Павло (1657—1659)
Засядько Яків (Яцько) (1659—1660)
Шамрицький (Шамлицький) Степан (1660—1661, 1663)
Пирський Андрій (1662—1663)
Вербицький Гнат Михайлович (1663—1664)
Гамалія Григорій Михайлович (1664—1666, 1668—1670, 1687—1688)
Щербак Богдан (1666—1667)
Плисенко Пилип (1669)
Нестеренко Андрій (1669, 1671—1672)
Сербин Іван (1672—1675)

Лляшенко Максим (1676—1687)
Свічка (Свіча) Леонтій Назарович (Левко Назаренко) (1688—1692)
Свічка Леонтій Васильович (1693—1699)
Зеленський Дмитро (1702—1708)
Савич Василь (1708—1714)
Маркович Андрій Маркович (1714—1727)
Апостол Петро Данилович (1728—1757)
Кулябка Іван Петрович (1757—1770)
Максимович Степан Петрович (1771—1781)

Наказні полковники

Пирський М. (1662)
Лещенко Устим (1668)
Степанів (Кияшко) Михайло (1672)
Петровський Степан Петрович (1677)
Головченко Яким (1688)
Ханенко Данило Михайлович (1695)
Маркович Яків Андрійович (1721, 1723—1725)
Булюбаш Іван Юрійович (1722)
Мартос Павло Васильович (1727—1730, 1736)
Мартос Михайло Павлович (1741)
Кулябка Іван Петрович (1743, 1755)
Троцький Петро Максимович (1742)
Мартос Андрій Якович (1775)

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

Гладкий Матвій (Таран Максим) (1649—1652)
Лісницький (Лесницький) Григорій Сафонович (Грицько Сахнович, Григорій Сахненко) (1653—1654, 1657—1658, 1660)
Апостол Павло Охримович (Єфремович) (1659, 1671, 1672—1683)
Апостол Дем'ян (Апостоленко, Патоленко) (1664—1666)
Апостол (Апостоленко) Григорій (Грицько) (1666—1668)
Гладкий Григорій Матвійович (Євстафій Гладкий) (1669—1670)
Кияшко Михайло (1670—1671)
Апостол Данило Павлович (1683—1724, 1725—1727)
Апостол Павло Данилович (1727—1736)
Капніст Василь Петрович (1737—1750)
Троцький Яким Петрович (1751—1752)

Остроградський Федір Матвійович (1752—1768)
Заньківський (Занковський) Федір Григорович (1771—1781, 1782)

Наказні полковники

Лісницький Григорій (1648)
Гладкий Кирило (1650, 1651)
Радченко Михайло (1651)
Іванів Матвій (1652)
Козел Олесь (1658)
Довгаль Степан (1658, 1659)
Андріїв Кирило (1660)
Животовський Павло (1661)
Гладкий Григорій Матвійович (Євстафій Гладкий) (1662, 1676)
Царенко Павло (1662)
Дуб'яга Іван (1672)
Галаган Семен Іванович (1687, 1736)
Гамалія Михайло Андрійович (1702, 1736)
Іванів Матвій (1722)
Родзянка Василь (1724—1725)
Остроградський Матвій Іванович (1730)
Трецький Яким Петрович (1732, 1751)
Апостол Павло (1734)
Мартос Михайло Павлович (1741)
Гамалія Іван Андрійович (1750—1752)
Безбородько Олександр Андрійович (1768—1773)
Мартос Андрій Якович (1775)

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК

Шумейко (Шуменко) Прокіп (1649—1650)
Сухиня Лук'ян (1650—1652)
Золотаренко Іван Никифорович (Нечипоренко) (1652—1655)
Гуляницький Григорій (1656—1659)
Золотаренко Василь Никифорович (Васюта) (1659—1663)
Гвинтівка Матвій Микитович (1663—1667)
Мартинович (Мартинов) Артем (1667—1668)
Золотаренко Остап (Євстафій) Васильович (Остап Васютенко, 1669)
Уманець Пилип Іванович (Пилипча) (1669—1674)

Борсук (Барсук, Бурсук) Марко Іванович (1674—1677)
Жураківський Яків (Ясько) Михайлович (1677—1685)
Непрах Ярема (1686—1687)
Забіла Степан Петрович (1687—1694)
Обидовський (Обіденко) Іван (1696—1701)
Жураківський Лук'ян Якович (1708—1718)
Толстой Петро Петрович, граф (1719—1727)
Хрущов Іван Семіонович, бригадир (1727—1742)
Божич Іван Пантелеймонович (1742—1746)
Кочубей Семен Васильович (1746—1751)
Розумовський Петро Іванович (1753—1771)
Жураківський Андрій Якович (1772—1782)

Наказні полковники

Володківський Авакум (1649)
Лихвиненко Василь (1650)
Золотаренко Тиміш (1654)
Носенко Іван (1654)
Каторжний Роман (1654)
Золотаренко Василь Никифорович (Васюта) (1655—1656)
Кобилецький Григорій (1655—1656, 1658, 1665)
Креховецький Іван (1656)
Гроховицький Іван (1657)
Голенецький Іван (1657)
Солонина Богдан (1657—1658)
Немирич Юрій (1659)
Рославич Петро (1660)
Завадський Федір (1660, 1662)
Ракушка Роман (1660, 1665)
Бут Левко (1662)
Ричанський Петро (1663, 1665)
Юо'євич Матвій (1668)
Золотаренко Євстафій Васильович (Остап Васютенко) (1669—1670)
Гуменецький Василь (1672)
Ігуменський Василь (1678)
Довгалевський Микита (1691)
Шендюх Матвій (1691)
Тарасевич Авакум (1697)

Жураківський Лук'ян Якович (1701—1708)
Костенецький Григорій (1721)
Шрамченко Леонтій (1723)
Ракушка-Романовський Григорій (1724, 1727, 1730)
Кужич Іван (1736)
Величківський Іван (1736)
Безбородько Олександр Андрійович (1768—1773)

НОВГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

Коробка Яхно (Юхим) (1653—1654)
Урбанович Олександр (1668)

ОСТРЯНСЬКИЙ (ОСТЕРСЬКИЙ) ПОЛК

Носач Тиміш (Тимофій) (1650)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

Душинський Адам (1648)
Романенко Яцько (1648)
Романенко Андрій (1649)
Лобода Федір (1649—1653)
Тетеря (Моржковський) Павло Іванович (1653—1658)
Цицюра (Цецюра, Цюцюра) Тиміш Єрмолайович (1658—1660)
Сомко Яким Семенович (1660—1662)
Щуровський Опанас (Атанасій) (1662—1663)
Єрмоласнко (Єрмоленко) Данило (Данко) (1663—1666)
Хоменко Максим (1666)
Думитрашко (Дмитрашко)—Райча (Раїч) Дмитро Григорович (1666—1671, 1672—1674, 1687—1688)
Сербин Василь (Войця-Сербин Вук) (1675—1677, 1679—1683)
Лисенко Іван Якович (Яковенко) (1677—1679, 1690—1692)
Полуботок Леонтій Артемович (1683—1687, 1689—1690)
Мирович Іван Михайлович (1691—1706)
Томара Степан Іванович (1706—1715)
Танський Василь Михайлович (1726—1734)
Томара Василь (1735—1736)

Богданов Михайло Самсонович (Семенович) (1736—1738)

Сулима Семен Іванович (1739—1766)

Іваненко Григорій Григорович (1766—1781)

Наказні полковники

Головацький Петро (1649; 1651)

Затуговський (1653)

Калініченко Степан (1654)

Кулябка Іван (1658)

Сулима Федір Іванович (1659)

Калющенко Богдан (1659)

Щуровський Опанас (1662)

Романенко Андрій (1666)

Єфименко Іван (1669)

Стриєвський Костянтин (1671)

Максименко Оліфер (1672)

Райс Д. (1677)

Максимович Василь Максимович (до 1688)

Головченко Яким (1688)

Максимович Василь (1698)

Іскра Іван (1700)

Гамалія Михайло (1705)

Мирович Василь Іванович (1713—1715)

Гулак Іван Іванович (1715)

Сулима Іван Федорович (1716—1721)

Лукашевич (Коломійченко) Лукаш (Лука) Васильович (1722—1723)

Данилович Іван (1723)

Кирпич Іван (1723)

Херушинський Андрій (Антон) (1723)

Афендік Степан (1723—1725)

Томара Василь (1731)

Мартос Михайло Павлович (1741)

Скорупа Павло (1777)

Левченко Степан (1779)

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК

Пушкар (Пушкаренко) Мартин (1648—1658)

Пушкаренко Кирило (Кирик) Мартинович (1658—1659)
Коломак-Пушкаренко Марк Мартинович (1659)
Жученко (Жук) Федір Іванович (1659—1661, 1670—1672, 1679—1680, 1686—1687, 1687—1689, 1689—1691)
Гудзель (Гужель, Гуджол, Гудзоль, Гутжель, Кгуджела) Дем'ян (1661—1663, 1664, 1667—1670, 1672—1674)
Витязенко Григорій (1665—1667)
Кублицький Кость (1667—1669)
Гаркуша Филон (1669—1670)
Левенець (Левененко) Прокіп (1674—1675, 1677—1678)
Герцик Павло Семенович (Семенів) (1675—1677, 1683—1686, 1687, 1692—1695)
Черняк Левко (Леонтій) (1680—1682, 1689)
Іскра Іван Іванович (1696—1700)
Левенець Іван Прокопович (Прокопович-Левенець) (1701—1702, 1703—1709, 1725—1729)
Черняк Іван Леонтійович (1709—1722)
Кочубей Василь Васильович (1727—1730, 1731—1743)
Горленко Андрій Андрійович (1743—1774)
Ізмайлов Павло (1774—1775)

Наказні полковники

Іскра Іван (1649)
Яковенко Петро (1651)
Іскра Іван (1658)
Гаркуша Филон (1658)
Кованька (Кованка) Олексій (Олешко) (1664)
Барабаш Кіндрат (1666)
Омельченко (Омельницький) Сава Федорович (1667)
Чорнушенко Клим (1668)
Мандос (1668)
Росюха Іван (1669)
Домонтович Ф. (1670, 1671)
Жученко Петро Тимофійович (1676)
Жученко Дем'ян (1678)
Гамалія Михайло Андрійович (1702—1703, 1705)
Герцик Григорій Павлович (1705)
Кованька (Кованка) Петро Олексійович (1711)
Черняк Яків Іванович (1717, 1722)

Лизогуб Яків Юхимович (1719—1721)
Жданович Павло (1721)
Буцький Григорій (1722, 1724)
Кирних Іван (1723)
Тарануха Сава (1724)
Левенець Іван Іванович (1735, 1736)
Мартос Михайло Павлович (1741)

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК

Мельниченко Іван (1648)
Джалалій (Джелалій) Филон (1649)
Носач Тимофій (Тиміш) (1649—1651)
Кисіль Федір (1650)
Шкурат (Шкуратович) Іван (1651)
Сомко (Сомкович) Яким Семенович (1652)
Воронченко (Воронко) Яків (Яцько) (1652—1654, 1656, 1658)
Дорошенко Петро Дорофійович (1656—1658, 1659)
Горленко Лазар Андрійович (1659, 1661—1662, 1664—1668, 1672—
1677, 1678, 1680—1687)
Терещенко Федір Терентійович (1659—1661, 1662)
Чернявський Дмитро (1662—1663, 1679)
Пісоцький Данило Андрійович (1663—1664)
Щербина (Кошовий) Іван (1668—1669)
Мащенко Іван (1669—1671, 1677—1678)
Третяк Семен (1671—1672)
Олексійович Тиміш (до 1676)
Мовчан Федір Лук'янович (1678)
Чернявський Дмитро (1679—1680)
Стороженко Іван (1687—1692)
Горленко Дмитро Лазарович (Лазоренко) (1693—1708)
Ніс Іван Яремович (1708—1714)
Галаган Гнат Іванович (1714—1739)
Галаган Григорій Гнатович (1739—1763)
Якубович Олександр Іванович (1773—1782)
Наказні полковники
Кисіль Федір (1650)
Герасимів Семен (1652)

Федькович Трохим (1653)
Самойлович Іван Самуїлович (1665)
Пісоцький Данило Андрійович (1663)
Стичинський (1665)
Трофимович (Трофимов) Яків (1669)
Маркович Федір Маркович (1721)
Оронович Михайло Григорович (1722)
Горленко Яким (1723)
Білецький-Носенко (Ніс, Носенко) Петро Іванович (1728—1729)
Галаган Іван Григорович (1763—1767)
Горленко Петро Якимович (1767—1772, 1773, 1776)
Тарнавський (Тарновський) Іван Данилович (1772)
Лизогуб Ілля Якович (1774)

СОСНИЦЬКИЙ ПОЛК

Рукашка Леонтій (1648—1649)
Скидач Яків (1663—1664)

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК

Рославець (Рословець, Рославченко) Петро Іванович (1663, 1668—1672, 1673—1676)
Плотник (Терник) Іван (1663—1665)
Острянин Олександр (Лесько) (1665—1666)
Небаба Михайло (1666—1667)
Многogrішний Сава Ігнатович (Шумка, Шумейко) (1672—1673)
Олексіїв (Олексійович) Тимофій (Тиміш) (1676—1678, 1687—1689)
Мовчан Федір Лук'янович (1678)
Коровка-Вольський Григорій Карпович (Коровченко, Карпович, Карпенко, Вольський) (1678—1680)
Самойлович Семен Іванович (1680—1685)
Самойлович Яків Іванович (1685—1687)
Миклашевський Михайло Андрійович (1690—1704, 1705—1706)
Скоропадський Іван Ілліч (1706—1708)
Жоравка (Журавка) Лук'ян Іванович (1709—1719)
Кокошкін Іван Леонтійович (1723—1724)

Пашков Ілля Іванович (1724—1728)
Дуров Олександр Іванович (1730—1734)
Радішев Афанасій Прокопович (1734—1741)
Максимович Федір Дмитрович (1741—1756)
Борсук Яким Якович (1757—1759)
Карнович Степан Юхимович (1762—1763)
Хованський Юрій Васильович (1763—1769)
Завадовський Яків Васильович (1778—1782)

Наказні полковники

Єремієнко (Веремієнко) Афанасій (Опанас) (1654)
Оникієнко Тимофій (Тиміш) (1654—1656)
Єремієнко Михайло (1655—1656)
Гуляницький Іван (1656—1657)
Юзефович Роман (1657)
Обуйноженко Яків (Яцько) (1657)
Рославець Петро Іванович (1659—1660, 1663)
Петрів Прокіп (1661)
Стародубщина у складі Ніжинського полку (1654—1663)
Рубець Михайло Іванович (1666, 1676, 1677, 1678)
Самойлович Семен Іванович (1679—1680)
Мархолоенко (Мархалевич) Михайло (1680)
Завадовський Яків (1690, 1693, 1700, 1703, 1704)
Количевський Федір Афанасійович (1695)
Силенко Прокіп Силич (1699, 1701, 1703—1704, 1706—1707, 1709, 1710, 1712)
Коровка-Вольський Гнат Григорович (1697)
Журман Дмитро (Турченко, Турчиненко) (1705, 1706)
Палубинський Станіслав (1706)
Соболевський Семен (1708)
Рубець Юрій Ілліч (1711)
Березовський Семен (1718, 1723)
Чорнолуцький Іван (1719, 1723)
Галецький Семен Якович (1719, 1725; 1726, 1728—1730)
Лизогуб Яків Юхимович (1721)
Борозна Іван Лаврентійович (1722, 1724, 1725, 1726)
Корецький Петро (1722—1723)
Березовський Семен (1723, 1725)
Максимович Степан (1725, 1728—1730)

Галецький Семен (1725; 1728–1730)
Єсимонтовський Опанас (Атанасій) Іванович (1728–1730, 1732)
Рубець Андрій (1731)
Немирович-Данченко Пилип Матвійович (1736)
Ханенко Микола (1738)
Дублянський Олександр
Миклашевський Петро Андрійович
1759–1762
Миклашевський Михайло Андрійович (1769–1773, 1774–1783)

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

Небаба Мартин (1648–1652)
Пободайло (Подобайло) Степан (1652–1654)
Вибельський Іван Аврамович (Абрамович, Попович-Абрамович)
(1654–1657, 1661)
Силич (Силичич, Силин, Силенко) Іоанікій (Онікій) (1657–
1663)
Миколаєнко Трохим (1663–1664)
Многogrішний Дем'ян (Демко) Ігнатович (1665–1669)
Лисенко Іван Якович (Яковенко) (1669–1671)
Многogrішний Василь Ігнатович (1671–1672)
Борковський (Дунін-Борковський) Василь Касперович
(Карпович) (1672–1685)
Самойлович Григорій Іванович (1685–1687)
Лизогуб Яків Кіндратович (Яцько Кобизенко) (1687–1698)
Лизогуб Юхим Якович (1698–1704)
Полуботок Павло Леонтійович (1706–1722)
Богданов Михайло Самсонович (Семенович) (1723–1738)
Ізмайлов Володимир Васильович (1736–1749)
Божич Іван Пантелеймонович (1749–1762)
Милорадович Петро Стефанович (1762–1782)

Наказні полковники

Пободайло Степан (1649)
Шохів Іван (1649, 1651)
Гладкий Матвій (1651)
Попович-Абрагамович Іван (1651, 1654)
Окша Степан (1651)

Дзиковський Іван (1652)
Веремієнко Опанас (1654)
Коханенко Станіслав (1659)
Немирич Юрій (1659)
Самойлович Іван (1665, 1668—1669)
Тихоній Красна Башта (1665)
Стриєвський Костянтин (1669)
Полуботок Леонтій (Левон) Артемович (1671, 1672)
Бодаківський Василь Семенович (1671)
Донець Дмитро (1689)
Грембецький Микола (1698, 1712—1713)
Затиркевич Юрій (1704)
Милорадович Михайло Ілліч (1712)
Силич Іван Степанович (1723)
Томара Василь (1723)
Ліневич Карпо Петрович (1733)
Гавізов Григорій (1743)

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК

Люторенко Яцина (1630-ті роки, 1647—1654, 1656—1658)
Клиша Яцько (Яків) (1637, 1647, 1652—1653)
Гиля Іван (1648—1649)
Попович Іван (1649)
Громека (Громика) Михайло (1649—1651)
Москаленко Сава (1651, 1654)
Половець Семен (1653—1654, 1656—1658)
Гиля Данило (1654, 1655, 1660)
Положний Матвій (1654)
Клиша Іван (1654)
Москаленко Макар (1654—1655)
Сулименко Іван (1657)
Кравченко Іван (1658—1660, 1661—1663)
Тарасенко Андрій (1664—1665)
Фридрикевич Самійло (1664)
Кульган Яцько (1665)

Кравченко Іван (1666)
Мокієвський (1673)
Бутенко (Кутенко) Стецько (Степан) (1667—1675)
Коровченко (1670)
Бутенко Іван (1671)
Макуха Гнат (1672, 1676)
Бутенко Степан (1674)
Куницький С. (1681)
Палій (Гурко) Семен Пилипович (1685—1704, 1709—1710)
Омельченко (Омелянович) Михайло (1704—1708)
Гамалія Антон (1708—1709)
Танський Антон Михайлович (1710—1711)

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

Самусь Самійло (Самуїл) Іванович (1685—1712)
Кандиба Андроник (Андрій) Федорович (1709)

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК

Нечай Данило (1648—1651)
Кривенко Григорій (1650)
Носач Тиміш (Тимофій) (1651—1653)
Зеленський Михайло (1654—1657, 1659—1672)
Сербин Іван Юрійович (1657—1658, 1663—1665)
Солонина Дмитро (1658—1659)
Бут Іван (1663)
Дрозд (Дрозденко) Василь (1665)
Дворецький Василь Федорович (1665)
Думитрашко (Дмитрашко)-Райча Родіон (1666)
Коваленко Сидір (1667)
Кияшко-Мандос Семен (1668)
Дорошенко Григорій Дорофійович (1668—1674)
Лисиця Павло (1670—1674)
Булюбаш Федір (1675)
Лисиця Іван Павлович (1685)
Коваленко (1685)
Абазин Андрій (1690—1703)

Шпак Федір (1704)
Іваненко Григорій Іванович (Григораш) (1708—1712)

ЗВ'ЯГЛЬСЬКИЙ ПОЛК

Тиша
Яськевич Герасим (1649)

КАЛЬНИЦЬКИЙ (ВІННИЦЬКИЙ) ПОЛК

Усваницький (Вінницький) Остап (Євстафій) (1648—1649)
Федоренко Іван (1649—1650, 1654)
Гоголь Остап (1649, 1674)
Богун Іван (1650, 1651, 1653—1657)
Стягайло Петро (1652)
Сірко Іван Дмитрович (1658—1659)
Вертелецький Іван (1659—1660)
Лобойко Василь (1660—1664, 1666—1667, 1671)
Хмара Тиміш (1664)
Варениця Василь (1664—1665)
Мельник (1665)
Михалевський Костянтин (1666)
Коваленко Сидір (1667—1685)
Коваленко Гаврило (1671—1676)
Урбанович Олександр (1671)
Варениця (1677—1678)
Негребецький Гаврило (1678)
Шпак (1702)
Волошин Сава (1708)

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК

Голуб Є. (1648)
Кутак (Кутак) (1649)
Савич (Павлч, Кононович) Семен Лєвонович (1649—1654, 1658)
Голота Ілля (1649)
Шангирей Іван (1650)
Заблоцький (1650)

Стародуб Федір (1653—1654)
Бутенко Андрій (1655—1657)
Стародуб Іван (1657)
Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв) (1659, 1662—1663)
Трушенко Степан (1660—1661)
Дмитренко Іван (1662—1664)
Лизогуб Яків Кіндратович (Яцько Кобизенко) (1666—1669, 1672—1673)
Павлович Матвій (1671)
Гурський Іван (1674—1676)
Пушкаренко Давид (1674—1678)
Палій Семен Іванович (1702—1704)

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК

Мороз (Морозенко, Мрозовицький) Станіслав (1638, 1645—1649)
Нестеренко Максим (1648, 1653, 1655, 1656)
Шингірей Іван (1648)
Томиленко (Томашик) Василь (Васько) (1649)
Мозира (Мрозович, Мрозовицький, Мороз, Морозенко, Мазуренко) Лук'ян (Лукаш)
(1649—1652)
Івахнюк Михайло (1649)
Кілдій (Кілдєєв) Борис (1651—1652)
Стадниченко Миско (1652)
Гуляницький Іван (1653—1656)
Дубина Семен (1654)
Петренко Іван (1656, 1659)
Дуб'яга (Дубина) Іван (1657)
Трутина Дмитро (1657)
Креховецький Іван (1657, 1658)
Оникієнко Тиміш (1658)
Петренко Яків (1659)
Улізко (Улезко) Яків (1659, 1660—1664)
Михалевський Костянтин (1660, 1674—1675)
Сухаренко Самійло (1660)
Гуляницький Григорій (1662)

Улезко І. (1663)
Пододня Григорій (1664)
Липнянський Юрій (1665)
Уляновський Гнат (1666—1669)
Ковшеватський (1667)
Бут Семен (1667)
Кандиба Федір (1669—1672, 1674—1675)
Гладкий Іван (1671)
Соловій Михайло (1672—1674)
Шийко Григорій (1674)
Коваленко (1677)
Яненко-Хмельницький (Яненко, Яненченко) Іван (1678)
Трушенко Степан (1679)
Губаренко (Губар-Бершадський) Іван (1681)
Филоненко Тиміш (1684)
Іскра Захарій Юрійович (1684—1707, 1708)
Кандиба Андронік (Андрій) (1708—1710)
Нестеренко Семен (1709)

ЛИСЯНСЬКИЙ ПОЛК

Якимович Демко (1648)
Височан Семен (1652)

МОГИЛІВСЬКИЙ (ПОДІЛЬСЬКИЙ, ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ) ПОЛК

Богун Іван (1649)
Михайлович Федір (1658)
Зеленський (1658)
Гоголь Остап (Євстафій) (1658—1676)

ОВРУЦЬКИЙ ПОЛК

Голота Ілля (1648)
Натальчик Осип (1649)
Децик Дацько (Дем'ян) Васильович (1665)

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК

Хмелецький Іван (1651–1653)
Миньківський (Куцевич, Куцевич-Миньківський) Іван (1651, 1656)
Суличич Михайло (1653–1654)
Богаченко Михайло (1654–1657)
Попович Іван (1657–1658)
Богун Іван (1658–1663)
Гришина Ярош (1664–1670)
Бутенко (Кутенко) Стецько (Степан) (1670)
Гамалія Григорій Михайлович (1672–1673)
Дорошенко Андрій Дорофійович (Андрій Сідий) (1673–1674)
Гамалія Яків (1674)
Мигалевський Констатій (1674)
Низькогляд Павло (1674)

ТАРГОВИЦЬКИЙ ПОЛК

Тарговицький Юхим (Євфимій) (1674)
Щербина Степан (1674)

УМАНСЬКИЙ ПОЛК

Ганжа Іван (1648)
Ганжа Дем'ян (1648)
Штепа (Штепка, Степка) (1648–1649)
Байбуза Степан (1649)
Глух Іван (Осип) (1649–1654, 1655)
Грошевський (1653)
Нехай Матвій (1653)
Органенко (Угриненко) Семен (1654–1655, 1657)
Ханенко Михайло (1656–1659, 1664–1669, 1669–1671)
Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв) (1659–1661)
Булиба-Кутшевич Максим (1664)
Туровець Санько (1664)
Сербин Іван Ю. (1665)
Білогруд Григорій (1666–1667, 1671–1672, 1674)

Хроненко (Грозденко) Іван (1672—1673)
Яворський Степан (1673—1674)
Сененко Микита (1675)
Лукомський Василь (1709)
Попович (1712)

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК

Барабаш Іван Дмитрович (1638—1648)
Кривоніс (Перебийніс, Вільшанський) Максим (1648)
Топига Богдан (1648)
Вадовський Станіслав (1648)
Топига Марко (Манько) (1648—1649)
Воронченко Яків (Яцько, Ясько, Єсько, Іван) (1649—1651)
Радишевський (1649)
Воронченко Іван (1650)
Худий (Баран Худий) (1651—1652)
Пархоменко Яків (Яцько) (1653—1658)
Джулай Федір (1658—1659, 1663—1664, 1666—1669)
Одинець Андрій (1659—1660)
Гамалія Михайло (Мисько) (1662)
Мурашка Денис (1662—1663)
Дорошенко Петро Дорофійович (1665)
Воронченко Андрій (1665, 1669)
Калістрат Богдан (1666, 1676)
Головенко Яким (1669)
Білий Павло (1671)
Григорович (1674)
Степанів Ждан (1675)

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК

Скидан Карпо (1637)
Кричевський Михайло (Станіслав) (1643—1648)
Вешняк (Весняк) Федір Якубович (Якубовський, Вешняк-Якубович, Якубович-Вешняк (1648, 1650)
Сухина Лук'ян (1648—1650)
Коробка Федір (1648, 1649, 1664)

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (1649)
Богун Іван (1649)
Богаченко Ілляш (1650, 1651, 1658)
Якубовський Федір (1650, 1657)
Криса Михайло (1651)
Пархоменко Яків (Яцько) (1651—1653)
Волевашенко Іван (1653)
Томиленко Василь (1653)
Трушенко Карпо (1653—1658)
Безштанько Павло (1655)
Жданович Антон (1656)
Андрієвич (Андрієнко, Андріїв) Кирило (1659)
Каплунський Герасим (1659)
Кременчуцький Павло (1659—1660)
Дорошенко Петро Дорофійович (1660—1663)
Березецький Прокіп (1662, 1664, 1666)
Городницький Яцько (1667)
Дорошенко Андрій (1668)
Дуб'яга Іван (1669)
Корецький Яків (1671, 1674)
Петрановський Ярема (1671—1676)
Коровка-Вольський Григорій Карпович (Коровченко, Карпович,
Карпенко, Вольський) (1677—1678)
Демиденко Лаврин (1678)
Скоробагатько Іван (1678)
Яненко-Хмельницький (Яненко, Яненченко) Іван (1679)
Уманець (1681—1682)
Гримашевський (1683)
Невінчаний Василь (1704—1709)
Мокієвський Костянтин (1708—1709)
Галаган Гнат Іванович (1709—1714)

***

БІЛОРУСЬКИЙ (ЧАВСЬКИЙ, ЧАУСЬКИЙ) ПОЛК

Старинський Матвій (1655)
Нечай Іван (1656—1659)

БИХІВСЬКИЙ ПОЛК

Виговський Данило Остапович (1648—1659)

ТУРІВСЬКИЙ (ТУРІВСЬКО-ПІНСЬКИЙ) ПОЛК

Виговський Костянтин Остапович (1648—1653)

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК

Донець Григорій Єрофійович (1668—1685)

Донець-Захаржевський Костянтин Григорович (1685—1691)

Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1701—1706)

Донець-Захаржевський (Захаревський) Михайло Костянтинович (1707—1729)

Шидловський Лаврентій Іванович (1730—1743)

Квітка Іван Григорович (1743—1751)

Милорадович Михайло Олександрович (1751—1761)

Краснокутський Федір Хомич (1762—1765)

ОСТРОГОЗЬКИЙ (РИБНЕНСЬКИЙ, СЛОБІДСЬКИЙ) ПОЛК

Дзиковський (Дзиньківський, Зінківський) Іван Іванович (1652—1670)

Корибут (Карабут) Герасим (1671—1680)

Сас (Сасов) Іван Семенович (1680—1693)

Булар

Куколь

Тевяшов Іван (—1704)

Тевяшов Іван Іванович (1704—)

Тевяшов Степан Іванович (—1765)

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК

Гладкий Іван (1658—)

Зінов'єв Дем'ян (1668—)
Микола Матвійович (70-ті роки)
Пережест (Пережестов) Іван Іванович (1681, 1686, 1692, 1702—1704)
Пережест Данило Іванович (1702—1704, помічник батька)
Сагун Федір (80-і роки)
Кондратьєв Роман Герасимович (1692—1700)
Осипов Федір Осипович (1700—1723)
Осипов Максим Федорович
Лесевицький Олексій Леонтійович (1724—1735)
Лесевицький Іван Олексійович
Лесевицький Костянтин Олексійович
Лесевицький Георгій Олексійович
Боярський Михайло Іванович

СУМСЬКИЙ ПОЛК

Кондратьєв Герасим Кіндратович (1658—1701)
Кондратьєв Григорій Герасимович (—1683)
Кондратьєв Роман Герасимович (1683—1700)
Кондратьєв Андрій Герасимович (1701—1708)
Кондратьєв Андрій Андрійович (1709)
Кондратьєв Іван Андрійович (1709—1726)
Кондратьєв Михайло Андрійович (1726—1728)
Пережестов-Осипов Василь Данилович (1730—)
Кондратьєв Дмитро (—1743)
Кондратьєв Андрій Васильович (1744—1748)
Донець-Захаржевський (Захаревський) Михайло Михайлович (1748)
Романов Роман Іванович (Романович?)
Кондратьєв Степан Іванович (—1765)

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК

Сірко Іван Дмитрович (1660, 1664—1665, 1667, 1668)
Ріпка Федір (1668)
Донець Григорій Єрофійович (1668—1690)
Донець-Захаржевський (Захаревський) Федір Григорович (1691—

Донець-Захаржевський (Захаревський) Іван Григорович
Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1706—1711)
Шидловський Лаврентій Іванович (1710—1711)
Куликовський Прокіп Васильович (1711—1714)
Квітка Григорій Семенович (1714—1734)
Тевяшов Степан Іванович (1734—1757)
Куликовський Матвій Прокопович (1757—1765)

Наказні полковники

Донець-Захаржевський Костянтин Григорович (1682—1685)
Шидловський Лаврентій Іванович (1708—1710)
Квітка Іван Григорович (1735—1738)

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ПОЛК

Черніговець Яків (1670—1677)

ПРИМІТКИ

- ¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України.—Львів, 1991.—С.352.
- ² Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора. Сост. 1649 года октября 16 дня.—М., 1843.
- ³ Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.—К., 1966.—Вип.2.—С.123—148.
- ⁴ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини.—Ніжин, 1929.—С.69—71.
- ⁵ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк).—Одесса, 1909.—С.71—72.
- ⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—К., 1902.—Т.3.—С.4.
- ⁷ Там же.—К., 1888.—Т.1.—С.21.
- ⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.—К., 1959.—С.201—202.
- ⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф.53, оп.2, спр.563, арк.18, 24, 30, 36 та ін.

10. Там же.—Ф.51, оп.3, спр.3594, арк.9, 16.
11. Там же.—Ф54, оп.1, спр.12.
12. Модзалевский В. Малороссийский родословник.—К., 1908.—Т.1.—С.7—18.
13. ПСЗ.—Т.9.—С.512.
14. Лазаревский А. Люди старой Малороссии.—К., 1881—С.26—36.
15. ЦДІА України у Києві.—Ф.51, оп.3, спр.541, арк.45.
16. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—К., 1888.—Т.1.—С.50—51, 57, 63.
17. ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.24, арк.7.
18. Там же.—Арк.75.
19. Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.70.
20. ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.24, арк.78; спр.287, арк.5, 16.
21. Чтения в историческом обществе истории и древностей.—1859.—Кн.1.—С.282.
22. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.—Ч.2. Рада старшини.—К., 1930.—С.317 (додатки).
23. ЦДІА України у Києві.—Ф269, оп.1, спр.1178, арк.7.
24. Дядиченко В.А. Назв.праця.—С.214.
25. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст.—К., 1954.—С.63.
26. Багалій Д.І. Історія Слобідської України.—Харків, 1990.—С.83.
27. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765).—Харьков, 1895.—С.131.
28. Там же.—С.99.
29. ПСЗ.—Т.7.—С.26.
30. Величко С. Літопис.—К., 1991.—С.92, 151—154.
31. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—Т.3.—С.64.
32. Дядиченко В.А. Назв.праця.—С.85.
33. Модзалевский В. Указ.соч.—Т.1.—С.246; Т.2.—С.22, 167—168, 307, 484, 499.
34. Экстракт из указов, инструкций и учреждений.—Чернигов, 1902.—С.264.
35. ЦДІА України у Києві.—Ф.51, оп.3, спр.2210, арк.3—4.
36. Альбовский Е. Указ.соч.—С.43.
37. Словарь малорусской старины. Сост. в 1808 г. В.Я.Ломиковским.—К., 1894.—С.11.

- ³⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—Т.1.—С.102.
- ³⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф.269, оп.1, спр.3321, арк.2—3.
- ⁴⁰ Там же.—Ф.51, оп.3, спр.5818.
- ⁴¹ Там же.—Ф.108, оп.2, спр.886, арк.1а.
- ⁴² Там же.—Арк.2—3.
- ⁴³ Там же.—С.108, арк.4.
- ⁴⁴ Там же.—Арк.6.
- ⁴⁵ Там же.—Ф.53, оп.2, спр.301, арк.14—18.
- ⁴⁶ Там же.—Ф.269, оп.2, спр.3959, арк.18.
- ⁴⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество состоит.—К., 1851.—С.102.
- ⁴⁸ Там же.—С.101.
- ⁴⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф.269, оп.1, спр.4552, арк.3.
- ⁵⁰ Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.87, 296.
- ⁵¹ ЦДІА України у Києві.—Ф.269, оп.1, спр.3523, арк.11.
- ⁵² Шафонский А. Указ.соч.—С.95—96.
- ⁵³ ЦДІА України у Києві.—Ф.223, оп.1, спр.324, арк.3.
- ⁵⁴ Там же.—Ф.269, оп.1, спр.4552, арк.2.
- ⁵⁵ Там же.—Арк.3.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР.—СПб., 1882.—Т.12.—С.24, 52.
- ⁵⁷ Киевская Старина.—К., 1896.—Т.ЛІІІ.—С.250, 257: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.—К., 1890.—Вып.1.—С.143.
- ⁵⁸ Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.281.
- ⁵⁹ Там же.—С.282.
- ⁶⁰ Экстракт из указов, инструкцій и учреждений.—Чернигов, 1902.—С.164—165.
- ⁶¹ ПСЗ.—Т.4.—С.378.
- ⁶² Права, по которым судится малороссийский народ.—К., 1879.—С.627.
- ⁶³ ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.882, арк.145.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР.—СПб., 1861.—Т.4.—С.67—68, 70, 80, 88.
- ⁶⁵ ПСЗ.—Т.10.—С.885—887, 931—932.
- ⁶⁶ Экстракт из указов, инструкцій и учреждений...—С.200; ПСЗ.—Т.12.—С.442.

⁶⁷ Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст.—К., 1975.—С.13.

⁶⁸ Там же.—С.17.

⁶⁹ Ханенко Н. Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе... оказій и церемоній.—М., 1858.—С.227, 229, 231, 235, 236.

⁷⁰ Там же.—С.217—218, 220.

⁷¹ Слабченко М.С. Указ.соч.—С.246.

⁷² Панашенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні // Укр.іст.журн.—1972.—2.—С.104.

⁷³ Там же.

⁷⁴ ЦДІА України у Києві.—Ф.763, оп.1, спр.24.

⁷⁵ Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще...—М., 1847.—С.160.

⁷⁶ Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.—1898.—Кн.ХІІ.—С.113—114.

⁷⁷ Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.246.

⁷⁸ ПСЗ.—Т.4.—С.779.

⁷⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф.51, оп.3, спр.962, арк.1—3.

⁸⁰ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.—Харків, 1990.—С.82.

⁸¹ Там же.—С.81.

⁸² Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.109.

⁸³ Там же.—С.38.

⁸⁴ Шафонский А. Указ.соч.—С.81.

⁸⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—К, 1893.—Т.2.—С.50.

⁸⁶ Слабченко М.Е. Указ.соч.—С.121.

⁸⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—К., 1902.—Т.3.—С.114—115.

⁸⁸ Там же.—С.201—203, 216—217; Лохвицкий исторический сборник.—К., 1906.—С.342, 402.

⁸⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф.53, оп.2, спр.663, арк.18, 24, 30, 36, 40, 49, 56, 60.

⁹⁰ ПСЗ.—СПб, 1830.—Т.8.—С.76.

⁹¹ ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.33, арк.101.

⁹² ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.287, арк.177.

⁹³ Модзалевский В. Указ.соч.—Т.1.—С.139.

⁸⁴ ЦДІА України у Києві.—Ф.108, оп.2, спр.902, арк.268.

⁸⁵ Величко С. Літопис.—Т.1—2; Літопис Самовидця.—К., 1971; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України.—1990.— 2, 3; Дядиченко В.А. Назв.праця; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.—Львів, 1990; Лазаревский А. Описание старой Малороссии.—Т.1—3.—К., 1888—1902; Максимович М. Собрание сочинений.—Т.1.—К., 1876; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник.—Т.1—4; Gajesky George. The Cossack administration of the Hetmanate.—Cambridge, 1978.—Т.1—2.

ЗМІСТ

Козацькі полки	3
Полковники і полкова старшина: посада, влада	8
Структура полкових органів влади: канцелярії, скарбові й лічильні комісії, комісарства, суди	23
Повноваження полкового уряду	30
Сотенні управління	42
Список полковників	46
Примітки	70

Підписано до друку 14.03.95 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 4,42 Обл. вид. арк. 4,5
Тираж 300. Зам. 106 1997р. Ціна договірна
Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

55/206
1-21